

INTERIM

DEBET EN CREDIT

Reflecties rond de financieel economische crisis

V E R E N I G I N G R E S P O N D E O

INHOUDSOPGAVE

Inleiding, Wilmy Verhage	2
Over Taal, Kapitaal en Toekomst, Henk van Olst	4
Sterren van getallen, Otto Kroesen	11
De Oikos en de Nomos, Gert van Maanen	13
Kapitaal, armoede, samenleving en geloof, Gert van Maanen	26
Microkrediet, schuld of zuurstof? Gert van Maanen	40
Geloven, hopen en liefhebben zijn de motoren van de economie, Jan Kroesen	42
De schijn-exactheid van het economische denken, Wilmy Verhage	48
Recensies:	
Liefdewerk tot in de eeuwigheid, Marlouk Alders	53
Themanummer over Rosenstock-Huessy, Wilmy Verhage	55
Geld en goed, Lessen voor welwillende kapitalisten, Wilmy Verhage	56
Rectificatie 'De taal is wijzer dan haar spreker'	57
Van de bestuurstafel, Greet Oosterbroek-Baars	58

INLEIDING

WILMY VERHAGE

Het was nog nooit zo moeilijk zoeken naar een naam voor deze Interim, nummer zeven. Taal, Kapitaal, Toekomst? Oikos en Nomos? Debet en Credit? Van Zwaard tot Ploegschaar? Kerk en Werk? De Wetten van de mondiale huishouding (valt me nu in)? Wellicht is het zo moeilijk om een naam te vinden, waar de artikelen werden geschreven tegen de overmacht van het getal in de financieel economisch praktijk. Terwijl zeven als getal op zich al zwaar van symboliek is. In ieder geval staat in dit nummer de economie en haar scheefgroei centraal, vindt u vanuit verschillende perspectieven reflecties op de financieel economisch crisis van 2008 en aanzetten wat te doen.

Wie staat er aan het roer als niemand aan het roer staat?, was de vraag waarmee ik vertrok naar de bijeenkomst van zaterdag 17 oktober 2015 in de Synagoge te Deventer. Wat zijn dat voor blinde krachten in de financieel economische wereld, die ons allemaal beïnvloeden? Wat zou Rosenstock-Huussy bij kunnen dragen aan de discussie? Henk van Olst beet het spits af. Hij was ook degene die het thema heeft aangekaart. De neerslag daarvan vindt u in zijn artikel Over Taal, Kapitaal, Toekomst, onder welke naam de bijeenkomst ook werd gehouden.

Henk heeft in de persoon van Mr G. van Maanen de juiste man gevonden om ons bij te praten. Gert bleek een insider bij uitstek – wiens CV, en dat van zijn echtgenote, u dan ook in dit nummer vindt. Tijdens zijn voordracht was ik al onder de indruk van zijn kennis en ervaring uit de wereld van het bankieren, zowel als de wereldraad van Kerken, maar tijdens het lezen van zijn artikelen – het tweede is de neerslag van het verhaal dat hij bij ons hield – voelde ik me pas echt in het juiste kompas gezet. Hij krijgt in dit nummer dan ook het leeuwendel van de dansvloer tot zijn beschikking. Laat u bijpraten over de stand van zaken, maar ook over de nieuwe initiatieven van alternatief bankieren als Oikokredit, en neem kennis van zijn voorstel tot de volgende tien geboden, 11 t/m 20. De eerste tien gaan uit van een eerlijke verdeling van het voedsel onder het volk, – er was manna voor iedereen – de volgende tien gaan nu juist van het tegendeel uit. ‘Manna’ is geen vanzelfsprekend gegeven.

Otto Kroesen vond de geest van het bankwezen in het gedicht Casino van W.H Auden, dat hij voor deze gelegenheid heeft vertaald en van commentaar voorzien.

Jan Kroesen en ik zijn in de vraag gedoken wat Rosenstock-Huussy bij kan dragen aan de discussie, met elk een artikel als voorlopig eerste resultaat. Dat heeft een wijle geduurd, want van vraag tot antwoord, daar gaat tijd overheen. Dit keer dus vier maanden. Nou ja, het componeren van een tijdschrift vergt synchronisatie en geduld en veel verrassende momenten.

Marlouk Alders heeft ook deze Interim van beeld voorzien, met haar bijdragen in woord en fotografie. Zoals het portret van de pelgrim, de reizende mens door het leven. De mens waarmee de economisch denker van nu geen rekening houdt. In Haarlem is het oord in 1437 gesticht als pelgrimsoord – daar werd in die tijd veel meer onder verstaan dan nu – onder het patronage van St. Jacobus,

uit het legaat van ene 'Lijsbeth'. Nu is er is een boek verschenen over de geschiedenis van dat oord. Liefdewerk tot in de eeuwigheid, heet het. De periode 'Rosenstock-Huessyhuys' wordt door het boek ingebed in die oude traditie.

En verder

De crisis zelf moet als 'sprekende gebeurtenis' als leermoment, serieus worden genomen, heb ik inmiddels van Bas Leenman geleerd. Ik vond het in een van zijn artikelen die in 'Als God stukloopt' worden gepubliceerd. Ik leef ik inmiddels vijf jaar met het boek. Voor u is het nieuw of deels nieuw want velen van u hebben er aan meegewerkt. Het wordt op 5 maart a.s. feestelijk ten doop gehouden in de synagoge te Deventer zoals u inmiddels niet onbekend zal zijn. Bas Leenmans zoon Wim en zijn dochter Fiona komen. Anneke van Ojen komt. Mans Miskotte helaas niet. Rinse Reeling Brouwer, Otto Kroesen, Hans van der Heiden en Jan de Vlieger zullen spreken. Henk van Olst zit voor. Klezmerband Jottem zingt. Het begint om één uur. Ik hoop dat het boek voor de mensen die Bas gekend hebben, een herinnering zal worden, een terugvinden. En voor de mensen die voor het eerst met hem kennis maken hoop ik dat het boek een verrijking en een steun in de rug zal blijken te zijn. Ik hoop dat het boek een instrument ter synchronisatie wordt tussen de eerste generatie, die Bas nog hebben gekend, en volgende generaties die door zijn boek worden bijgepraat. Rest mij nog te melden dat Egbert Schrotten de website van Respondeo inmiddels beheert, en al doende wat puntjes op de i heeft gezet. En dat de Rosenstock-Huessy Gesellschaft een nieuw bestuur heeft. Jürgen Müller is met algemene stemmen tot nieuwe voorzitter gekozen.

Als redacteur begin ik – na afloop van de bijeenkomst – met niet meer dan een belofte aan u, geachte lezer. Meer is het niet. Vervolgens ben ik geheel afhankelijk van degenen die hun medewerking willen verlenen ondanks en dankzij hun volle leven. Zonder wederzijds krediet verlenen, zonder gemeenschappelijk vertrouwen in de onderneming, lukt dat niet. Hoe vreemd je misschien ook bent voor elkaar in eerste instantie. De afgelopen maanden was ik zo'n pelgrim onderweg. Van het gesprek dat op 17 oktober plaats vond naar het schrift dat voor u ligt. Met wisselend en altijd aangenaam gezelschap, maar vaak alleen op speurtocht. Al doende heb ik het verband gevonden tussen **debet en credit** in zake uw eigen Interim.

Belofte maakt schuld. De mijne acht ik met het uitkomen van **nummer zeven** (voorlopig) ingelost. Want als u fouten vindt en onvolkomenheden bij de lezing, of u ziet het heel anders, en hoe kom je er bij, en wat denk je wel, dan weet u waar u wezen moet...

Amsterdam, 16 februari 2016

OVER TAAL, KAPITAAL EN TOEKOMST

HENK VAN OLST

Een doodlopende weg

Het spraakmakende boek 'Dit kan niet waar zijn', geschreven door de journalist Joris Luyendijk, begint met het schetsen van een angstaanjagend beeld over de koersloosheid en bestemmingsloosheid van onze wereldsamenleving. Je zit samen in een vliegtuig. Er is iets aan de hand. Uit één van de motoren komt een steekvlam. Iemand springt uit zijn stoel en rent richting cockpit, weet de deur van de cockpit te grijpen en te openen. Wat ziet hij? Niemand. Er is geen mens te zien. De vraag blijft dus open: Waarheen zijn we op weg? Is er wel een doel? Is er wel een bestemming?

Joris Luyendijk brengt in zijn boek 'Dit kan niet waar zijn' verslag uit van ruim tweehonderd gesprekken, die hij in 2013 en 2014 in opdracht van de Britse krant 'The Guardian' heeft gevoerd met mensen die werken of gewerkt hebben in de City van Londen, één van de grote financiële centra in de wereld. Het zijn één voor één intrigerende verhalen, waarin veel onthuld wordt, maar de strekking ervan is éénduidig. Het kan samengevat worden in het beeld van de lege cockpit.

Wat mij is opgevallen bij het lezen van de interviews is de grote moeite, die Joris Luyendijk zich moest getroosten om überhaupt met mensen uit de bankensector in gesprek te komen.

Ook opmerkelijk is de anonimiteit die bij voortduring en uiterst zorgvuldig in acht genomen moest worden. Dominant is de angst, die er heerst van het één op het andere moment

zijn of haar lucratieve baan te kunnen verliezen. Wat mij ook sterk is bijgebleven is de grote macht die financiële instellingen in de wereld uitoefenen. Zij opereren mondiaal, spelen landen en landenblokken, soms hele continenten tegen elkaar uit. Ze doen wat ze willen, gesteund door een leger van juristen, die de mazen in de bestaande wetgeving ten faveure van hun opdrachtgevers feilloos weten te vinden. Heel schrijnend is dat er niet bij wordt stil gestaan wat de gevolgen kunnen zijn van transacties voor kwetsbare bevolkingsgroepen. Het ontbreekt aan beschermende wetten. Het ontbreekt aan wereldleiders met gezag. De cockpit is leeg. De wereld danst verder op de rand van de afgrond. Deze route loopt dood.

Een mogelijkheid om onze zielen te redden

Op 18 december 2008, het jaar van de wereldwijde financiële crisis, verscheen er in de 'Financial Times' een opzienbarend artikel van de hand van professor Niall Ferguson, hoogleraar financiële geschiedenis aan universiteiten in New York en Oxford, waarin hij wereldwijd de grote cumulatie van schulden in kaart bracht met name in de Verenigde Staten en andere landen met 'weak governments' waarbij hij ook nadrukkelijk Griekenland noemt.

We schrijven 2008!

Is er een uitweg uit de crisis mogelijk? Ferguson wijst dan in de 'Financial Times' op het model van kwijtschelding van schulden dat te vinden is in de bijbel, in de Thora, in het boek Leviticus, hoofdstuk 25. In de kantlijn van zijn artikel laat hij de tekst van dit hoofdstuk afdrukken, zodat de hele financiële wereld kennis kan nemen van dit model, dat inhoudt dat er tweemaal in een eeuw, steeds in het vijftigste jaar na een periode van zeven maal zeven jaar, een algemene kwijtschelding van schulden plaats vindt. Wat er in een halve eeuw allemaal is scheef gegroeid, wordt via een zorgvuldig uitgekende regeling weer recht getrokken.

In de Thora staat deze handelwijze als een gebod, als een verplichting genoteerd. Je wordt er op aangesproken als bewoner van het land. Hier worden dus economische wetmatigheden doorbroken. Aan ongebreidelde groei wordt paal en perk gesteld. Het mag niet zo zijn dat je maar akker bij akker mag voegen. Het mag niet zo zijn dat rijken steeds rijker worden en armen steeds armer, zodat de kloof steeds dieper wordt en de ongelijkheid steeds groter. Het is ongepast dat zaken boven het levensbelang van mensen uitgaan. Je dient te waken over de vrijheid en de waardigheid van de ander.

Ik vond het indertijd en ik vind het nog steeds heel bijzonder dat Niall Ferguson voor een wereldwijd forum deze oude, immer actuele geboden, die uitgaan van de ander in zijn of haar kwetsbaarheid, nieuw leven inblaast. Het zijn geboden of lievergezegd 'vingerwijzingen', 'aanwijzingen ten leven' van het volk Israël, dat Mitsrajiem, het land van de duisternis en de dood, het slavenbestaan, achter zich laat en op weg gaat naar een leven in vrijheid.

De scheppende en verbindende kracht van taal

Steeds uitgaan van crisissituaties en daarop reageren, doet ook Eugen Rosenstock Huessy, onder andere in zijn taalleer de 'Angewandte Seelenkunde', verschenen na de Eerste Wereldoorlog.

Uitvoerig wordt die taalleer, die grammaticale methode, beschreven en toegelicht in de 'Taal van de Ziel' Dit boekje is vorig jaar verschenen bij Skandalon als vertaling van de 'Angewandte Seelenkunde'. Ten grondslag aan de 'Angewandte Seelenkunde' ligt een briefwisseling uit 1916, dus ten tijde van de Eerste Wereldoorlog, tussen Eugen Rosenstock, die zich aan het westfront van het Duitse leger en zijn vriend Franz Rosenzweig, die zich aan het oostfront bevond. De vrienden beseffen dat de oorlog, door Duitsland begonnen, op een grote catastrofe zal uitdraaien en bezinnen zich op de toekomst. Eugen Rosenstock maakt binnen dat kader een ontwerp taalleer, waarbij hij uitgaat van de toekomstscheppende en mensenverbindende kracht van taal. De taalleer die hij ontvouwt staat in het teken van de wording van de mens en de wording van een op vrijheid, recht en vrede gebaseerde samenleving. Daarbij zet hij zich scherp af tegen de tot dan toe en nog steeds vigerende Griekse of Alexandrijnse grammatica, waarbij er steeds van wordt uitgegaan dat 'ik' de eerste persoon is. Als voorbeeld hierbij noemt Rosenstock het pasgeboren kind dat door middel van de naam, de roepnaam, wordt ingelijfd in de wereld van de taal, die er al sinds mensenheugenis is. Daarmee krijgt het kind deel aan de taal, die, naar een bekend woord van Rosenstock 'wijzer is dan de mens die haar spreekt'. De mens is, dankzij de naam, die de ander aanreikt, van meet af

aan oproepbaar, aanspreekbaar. Het kind is daarbij niet allereerst een 'ik' maar een 'jij'. In dit 'bij de naam geroepen worden', heeft het grammaticale denken van Rosenstock zijn oorsprong.

In grammaticale zin spreken we hier over de vocatief die aan alle spreken vooraf gaat. De vocatief zet mensen in beweging, doet mensen opleven, opstaan en gaan. In onmiddellijk verband met de vocatief, de aanspreekvorm, noemt Rosenstock de imperatief, de gebiedende wijs, de meest oorspronkelijke werkwoordsvorm. Er gaat iets gebeuren. Er komt leven in de brouwerij. Een veranderingsproces wordt in gang gezet. De taalleer van Rosenstock wordt ook wel de leer van de gedaanteverandering genoemd. Veelzeggend is zijn motto: respondeo etsi mutabor dat wil zeggen... ik antwoord... ik ga op het appèl in, ik neem mijn verantwoordelijkheid ook al onderga ik daardoor een verandering. Heel kort samengevat zijn dit de belangrijkste grondprincipes van de taalleer van Rosenstock:

1. Het 'jij' voor het 'ik'... Het 'du' voor het 'ich'. Beslist niet zoals Buber 'Ich und Du' maar 'Du und Ich'.
2. De gedaanteverandering die vocatief en imperatief beogen tot stand te brengen, waarbij het steeds gaat om de omslag te maken van dood naar leven.

'Het eeuwige leven' en 'De eeuwige weg'

Het is heel boeiend bij de bestudering van 'Der Stern der Erlösung' te merken hoe creatief Franz Rosenzweig de taalleer van zijn vriend Eugen Rosenstock oppakt bijvoorbeeld waar hij schrijft over 'De Tien Geboden'.

Er is daarin sprake van Eén, Enig, Eeuwige 'Ik' en op alle anderen (jij, jullie, gij, u) wordt een beroep gedaan, alle anderen zijn de aangesprokenen. Bij nader inzien blijkt in dit Ene, Enige, Eeuwige 'Ik' de Godsnaam verborgen te zitten. Hij/Zij die tot in het diepst van Zijn/Haar ingewand bewogen is met het lot, met de toekomst van het volk Israël, met het lot en met de toekomst van het hele mensengeslacht. Alle bijbelse lijnen lopen van het bijzondere naar het algemene, van het particuliere naar het universe, van de duisternis naar het licht, van de dood naar het leven.

In het laatste deel van de Stern der Erlösung typeert Franz Rosenzweig het Jodendom als 'Het vuur' of 'Het eeuwige leven' en het Christendom als 'De stralen' of 'De eeuwige weg' en schetst onder het motto van 'het ritmische leven' de Joodse en de Christelijke feesten.

Veel aandacht schenkt hij hier aan de viering van de zevende dag, de Sabbat, en de viering van de Grote Verzoendag, die ook wel 'de Sabbat der Sabbatten' wordt genoemd. Grote Verzoendag is het hoogtepunt van een reeks verlossingsfeesten die in het najaar gedurende een periode van tien dagen wordt gevierd. Men hult zich in doodskleren, maar beoogt met een beroep op de barmhartigheid, liefde en trouw van de Ene... nieuw, van zonden en schulden bevrijd, leven.

Ieder jaar wordt dit feest gevierd. Dus ook het begin van het vijftigste jaar wordt gemarkeerd door de viering van de Grote Verzoendag. Dit is het gebod dat erbij hoort: 'Gij zult het vijftigste jaar heiligen en vrijheid in het land afkondigen voor al haar bewoners. Een jubeljaar zal het zijn'. Dat wil dus zeggen: twee maal in een eeuw wordt er grondig orde op zaken gesteld. De samen-

leving als geheel wordt opgeschoond, gerepareerd, hersteld, genezen. Opnieuw is er een kans op samenleven in vrijheid voor iedereen. In Leviticus 25 staat dit alles in detail opgeschreven en Niall Ferguson heeft dit, zoals gezegd, in 2008, het jaar van de grote financiële crisis in de 'Financial Times' gezet.

Hoe bereik je een ommekeer?

Wat scheef is gegroeid is in de wereld weer recht trekken... hoe doe je dat precies? Dat kan schrijft Thomas Piketty in zijn inmiddels wereldwijd verspreide boek 'Kapitaal in de 21e eeuw' door het opleggen van vermogensbelasting.

Dit boek heeft overal, ook in ons land, de tongen los gemaakt. De gesprekken gaan over de sociaal-economische wereldorde of liever gezegd over de sociaal-economische wereldwanorde.

De grote verdienste van dit boek schuilt hierin, dat Piketty in één band alle historische gegevens bijeen heeft gebracht over inkomens en vermogens van twintig landen gedurende twee eeuwen. Dit is op deze schaal volstrekt uniek en nog nooit eerder gepresteerd.

Piketty laat in zijn boek de ongelijkheid zien van de verdeling van welvaart en inkomen in wereldwijd verband. Ook toont hij aan dat de steeds grotere toename van de vermogensongelijkheid zich voltrekt op wereldwijde schaal. Dit is volgens hem het geval sinds de laatste twee eeuwen, echter met onderbreking van een lange periode waarin het hoofd moest worden geboden aan de gevolgen van de Grote Depressie en van de beide Wereldoorlogen.

Belangrijk is dat Piketty aangeeft dat het percentage, waarmee het rendement op privé-kapitaal groeit, veel hoger kan zijn dan het percentage, waarmee de hele economie groeit. Dit fenomeen doet zich volgens Piketty altijd voor in periodes dat de economie langzaam groeit,

wat in onze westerse samenleving nu het geval is. Dit heeft tot gevolg: een steeds grotere concentratie van kapitaal bij degenen, die reeds kapitaal bezitters zijn. Dit heeft tot gevolg dat de rijken steeds rijker worden. Grote vermogensgroei, een cumulatie van rijkdom dient volgens Piketty geen enkel algemeen belang. Het scheidt scheve verhoudingen, die bedreigend kunnen zijn voor democratische samenlevingen en de waarden van sociale rechtvaardigheid waarop zij zijn gebouwd. Piketty oppert in zijn boek, dat een progressieve jaarlijkse vermogensbelasting mogelijk 'de eindeloze spiraal van ongelijkheid' tot stilstand zou kunnen brengen. Maar het grote probleem is dan: Hoe dwing je dit af? Hoe bewerk je een wending ten goede?

Samenwerking op wereldschaal met het oog op de toekomst

Er moet in de wereld met het oog op ons aller toekomst orde op zaken worden gesteld. Dit beoogt de taaller van ERH en ook zijn in 1945, meteen na de Tweede Wereldoorlog verschenen boek 'Des Christen Zukunft' dat gaat over de toekomst van mens en wereld. Ko Vos, zeer bekend in onze kring, heeft dit boek vertaald in het Nederlands met als titel 'Toekomst' en daarbij gevoegd 'Het christelijk levensgeheim'. Ze geeft onmiddellijk aan (we schrijven 1993) dat die titel of liever gezegd de toevoeging weerstand oproept. Het gaat toch, zegt zij, om de toekomst van het hele mensengeslacht. Zeker bij Rosenstock.

Rosenstock schrijft dat er een geheim verbonden is aan het leven van Jezus van Nazareth.

Dat geheim moet op enigerlei wijze opgeklaard worden en de boeien waarmee mensen zijn gebonden, armoede, onderdrukking, schulden moeten ontbonden worden. De vrijheid van ieder mens staat op het spel.

Het geheim, verbonden aan het leven van Jezus van Nazareth wordt beschreven als ons aller levensgeheim. Het geheim van het hele mensengeslacht. De gedachte is dat wij na de grote catastrofes met elkaar als mensen, als volkeren 'on speaking terms' blijven op deze planeet aarde. Ook is het belangrijk dat we een doel voor ogen hebben, dat wij een bestemming zien, waar wij als verschillende generaties, ouderen en jongeren, naar toe leven. We moeten het met elkaar, met de zeer velen op deze kleine planeet, zien te redden.

De grote vraag hierbij is: 'Schaffen wir es mit einander?' Dat is de grote kwestie, die voortdurend boven onze samenleving hangt, boven ons land, boven Duitsland, boven Europa, boven de planeet aarde. Is er toekomst? Scheppen wij toekomst? Wat is onze bestemming? Wie zijn onze gezagvoerders. Welke stem spreekt met gezag? Welke openbaring biedt ons de oriëntatie die we nu nodig hebben?

Wij leven immers, Anno 2015, in een wereld vol oorlogen en geruchten van oorlogen met als gevolg eindeloze vluchtelingenstromen, aanslagen dan hier dan daar. Het bekende woord van professor Huizinga doet nog steeds opgeld: 'Wij leven in een bezeten wereld en wij weten het.'

Beeld en Tegenbeeld

Tenslotte doe ik nog een poging enkele belangrijke inzichten van Rosenstock, beschreven in zijn taalleer, in 'Des Christen Zukunft', maar ook in zijn Soziologie met hulp van de scheppende, verbindende, geestkrachtige, beeldrijke taal van de bijbel opnieuw onder uw aandacht te brengen.

Het geheim en de kracht van het Jodendom, het geheim en de kracht van de Jood Jezus van Nazareth, ligt uiteindelijk daarin, dat de dood, die zich in vele gedaanten aan ons voordoet onder ogen wordt gezien (en niet weggeredeneerd!) en dat daar vervolgens uit wordt opgestaan. Er is steeds sprake van een bestemming waar naar toegeleefd wordt. Die bestemming is bepalend voor de leefwijze in het heden.

De grote en beslissende omkering, waar alles om draait, komt onmiddellijk aan de orde in de eerste verzen van de bijbel, in het boek Genesis. 'De aarde nu was woest en leeg, en duisternis lag op de vloed (de chaos, de duisternis, de dood) en de Geest van God (de tot levenwekkende Geest) zweefde over de wateren. En God zei: 'Er zij licht en er was licht.'

Eerst de dood, dan het leven. Eerst de duisternis dan het licht. Eerst de chaos dan de ordening. Dat is de beweging. Dat is de richting. Niet voor de chaos zijn wij geschapen, maar om deze planeet aarde bewoonbaar te maken. Deze beweging, deze richting typeert de hele bijbel.

Deze route beschrijft ook Rosenzweig in zijn 'Stern der Erlösung'

Als wij in het evangelie van Marcus lezen, dat Jezus van Nazareth na een lange lijdensweg wordt gekruisigd, sterft en wordt begraven, dan denk je 'finis' Hij gaat de weg van alle vlees. In de beschrijving van Marcus echter is dit einde

een nieuw begin van leven. Je ziet twee vrouwen naar zijn graf gaan. Zij krijgen daar te horen dat het graf leeg is.

‘ Ga snel naar zijn leerlingen en zeg tegen hen, dat Jezus hen voorgaat naar Galilea’. Vervolgens lezen we op Joodse wijze het evangelie van Marcus opnieuw. Dan trek je met Jezus en zijn leerlingen door die bezeten wereld van Galilea. De grote wendingen, waar Rosenstock ons steeds bij bepaalt, ontrollen zich daar voor onze ogen. Steeds opnieuw zien we de beweging van dood naar leven en de beweging, waarin de ander in zijn of haar kwetsbaarheid voorop gaat. Steeds gaat Jezus uit van de kwetsbare positie van de ander en herstelt, geneest, repareert, trekt recht, stelt mens en wereld opnieuw in de vrijheid. Hij grijpt mensen bij de hand, doet hen opstaan en leven! Een voorbeeldige vorm van waarachtig mens-zijn!

In het evangelie van Lucas, schetst Jezus, bij zijn aantreden in de synagoge van Nazareth, waartoe hij zich in het leven geroepen weet. Hij sluit in de taal van Lucas vooral aan bij het Thoraboek Leviticus en bij de woorden van de profeet Jesaja. Profetentaal is toekomsttaal, geestkrachtige toekomsttaal. Jezus zegt: ‘Ik ben er om te verkondigen: het aangename jaar, het vijftigste jaar te beginnen met het grote bevrijdingsfeest, de sabbat van de sabbatten: De Grote Verzoendag’.

Ik zou, aangescherpt door de taalleer van Rosenstock, nog lang door kunnen gaan, maar ik ben nu terug bij af... bij de Financial Times, bij Leviticus 25 in de marge van dat grote artikel van Niall Ferguson over de grote crises, die onze wereld teisteren. Ik ben ook terug bij Joris Luyendijk en dat angstaanjagende beeld van die lege cockpit.

Ooit heb ik onder leiding van onze voorzitter Otto Kroesen grote delen van de Sociologie van ERH gelezen. Het is een Taal-Sociologie. Ik herinner mij het prachtige hoofdstuk over ‘Die Zukunft der Propheten’ Het gaat over onze toekomst, de toekomst van de planeet aarde, de toekomst van het hele mensengeslacht. Het gaat over onze bestemming. Daar waar we heen op weg zijn. Daar waar we op vooruit kunnen lopen in heel ons doen en laten.

Ik heb er ook een beeld bij, geen lege cockpit, maar een overvloedige maaltijd, waar de hele volkerenwereld intens van geniet. Ik heb het beeld niet van mijzelf. Ik ontleen het aan de profeet Jesaja, hoofdstuk 25. De dichter Willem Barnard verwoordt het zo:

*De Heer richt op zijn berg een maaltijd aan,
van spijs en merg van uitgelezen wijnen;
van heinde en ver zal men aan tafel gaan,
de Heer is gul en goed voor al de zijnen.*

STERREN VAN GETALLEN

OTTO KROESEN

Uit de bundel *Collected Shorter Poems, 1930-1944* van Wystan Hugh Auden heb ik een gedicht vertaald dat me erg aansprak. Het past bij het thema en vangt wellicht de geest van de bankwereld maar ook van andere verwante werelden. Eerst maar de vertaling, en dan het Engels en dan nog wat opmerkingen.

Casino

Alleen hun handen leven, aangetrokken tot het rad,
worden bewogen, als herten wanhopig op zoek naar een kreek
door het zand en stof van een woestijn, of teder,
als zonnebloemen naar het licht,

en, zoals de nacht de kreten van koortsige kinderen opneemt,
het hunkerend brullen van leeuwen in holen, de liefdes van de verleider,
ze allemaal verzamelt en evengoed de nacht blijft, zo is de
Grote zaal gevuld met hun gebeden.

Op eigen uitnodiging drommen zij samen
op een laatste feest van isolatie, verenigd in een ritueel van ongelooft;
uit getallen worden al hun sterren opnieuw geschapen,
de betoverde, de wereldlijke, de treurige.

Buiten stromen kalme rivieren onder de geheel en al levenden
in de buurt van hun ontmoetingsplaatsen, tussen bergen verdeeld, en vogels,
diep in het groen en het vocht van de zomer,
zingen naar hun werk.

Maar hier nadert geen nimf naakt tot de jongste herder,
de fontein is verlaten, de laurier gaat niet groeien;
het labrynt is veilig maar eindeloos, en verbroken
de draad van Ariadne,

want dieper in deze handen is hun lot gekerfd: geluk
hebben weinigen, en het is mogelijk dat niemand geliefd was,
en wat gode-gelijk was in deze generatie,
kon nooit worden geboren.

Casino

Only their hands are living, to the wheel attracted,
are moved, as deer trek desperately towards a creek
through the dust and scrub of a desert, or gently,
as sunflowers turn to the light,

and, as night takes up the cries of feverish children,
the cravings of lions in dens, the loves of dons,
gathers them all and remains the night, the
Great room is full of their prayers.

To a last feast of isolation self-invited,
they flock, and in a rite of disbelief are joined;
from numbers all their stars are recreated,
the enchanted, the worldly, the sad.

Without, calm rivers flow among the wholly living
quite near their trysts, and mountains part them, and birds,
deep in the greens and moistures of summer,
sing towards their work.

But here no nymph comes naked to the youngest shepherd,
the fountain is deserted, the laurel will not grow;
the labyrinth is safe but endless, and broken
is Ariadne's thread,

As deeper in these hands is grooved their fortune: lucky
were few, and it is possible that none was loved,
and what was god-like in this generation
was never to be born.

Auden is een van de grote dichters van de 20e eeuw, oorspronkelijk uit Engeland, later naar de Verenigde Staten getrokken. Hij leefde van 1907-1973. Hij is een tijdgenoot van Rosenstock-Huussy en bijzonder door hem beïnvloed. Dat is aan veel gedichten te merken, ook al staat het in Wikipedia niet te lezen.

Auden beschrijft met *Casino* niet alleen geldgraaiers, maar de op kwantiteit gerichte mensen. Wetenschappers bijvoorbeeld hongeren niet naar geld zozeer, maar meer naar data. Auden was ook zeer religieus en bekend met de taal van de bijbel. Ik denk dus dat die herten ook een stille verwijzing zijn naar psalm 42: zoals een hert smacht naar water, zo dorst mijn ziel naar God. Het is een reflex, zoals zonnebloemen naar het licht draaien.

De nacht: heel dit koortsachtige zoeken vindt plaats in een lege ruimte, die onverschillig blijft voor wat erin omgaat. Het samen drommen in hetzelfde ritueel verbindt niet echt.

Uit getallen worden al hun sterren opnieuw geschapen,
de betoverde, de wereldlijke, de treurige.

Zo'n regel vind ik om uit het hoofd te leren. Diepzinnig, raak, maar ook precies beschrijvend wat er gebeurt. De sterren waren er al in hun schittering. Maar ze moeten opnieuw geschapen worden uit een analyse van data. Dan zijn ze er pas en betoverd! Nota bene een schitterende ster, die juist door analyse gedefinieerd is, en nu dus eigenlijk slechts een wereldlijk product. Een kunstmatige en seculiere wereld die vereerd wordt met religieuze eerbied – hoe treurig.

Gelukkig leven er ook nog gewone mensen, zingende vogels in de zomer.

Maar niet hier in het casino! Niet geliefd. Niet gode-gelijk. Niet echt geboren.

DE OIKOS EN DE NOMOS

Enige gedachten over oikonomie en geloof in tijden van grote crisis¹

GERT VAN MAANEN

Twee vragen waren aanleiding voor dit artikel:

- Kunnen er ethische vragen gesteld worden bij de wijze waarop het financiële stelsel werkt?
- Bepalen ook religieuze factoren het markt denken, en zo ja, welke?

Sinds de val van de muur, en daarmee van het communistische economische systeem, hebben zich in de afgelopen twintig jaar zeer fundamentele veranderingen in onze samenleving voltrokken, die ons hebben losgetrokken van de fundamentele waarden waarop wij ons na, en in antwoord op de tweede wereldoorlog, hadden gebaseerd. Fundamentele waarden, die met begrippen als solidariteit, rentmeesterschap, zorgzaamheid een rechtstreekse verbinding hadden met evangelische noties. Die begrippen zijn in de wijze waarop wij in de afgelopen decennia onze maatschappij geordend hebben verwaterd, alsof zij gedaateerd waren en achterhaald. Het artikel beoogt theologen op te roepen zich vanuit hun discipline en verantwoordelijkheid in het 'hoe nu verder...?' debat te mengen. Omdat waarden in het geding zijn die verdienen met name door hen bepleit te worden.

Verdamping van het Rijnlandse denken

In welke mate spelen religieuze factoren een rol in het huidige marktdenken? Tot de val van de muur (1989) en vervolgens van het communisme als politiek, militair en ook economisch fenomeen leefden wij in West-Europa in een – wat men in het Duits noemde: *Soziale Marktwirtschaft*. Dat werd het helderst onder woorden gebracht in 1991 – twee jaar na de val van de muur – door de Franse verzekeraar Michel Albert die in zijn boek *Capitalisme contre Capitalisme* het begrip Rijnlandse economie lanceerde.² Hij liet zien, dat het in de landen rond de Rijn algemeen geaccepteerd is, dat bedrijven een evenwichtige balans behoren te bewaren tussen de belangen van de verschillende belanghebbenden (stakeholders): klanten, leveranciers, werknemers, aandeelhouders, andere kapitaalverschaffers en de samenleving als geheel.³ Als een van deze groepen het altijd wint raakt men de steun van de anderen kwijt en loopt de continuïteit gevaar. Datzelfde geldt als een van hen altijd verliest, want je kunt de steun van geen van de zes missen.

Dit denken wortelt mede in evangelische noties als goed rentmeesterschap: evenwicht tussen de diverse belangen, niemand mag altijd verliezen, nie-

¹ Dit artikel is eerder verschenen in *Geestkracht, Bulletin voor Charismatische Theologie*, 64-2-2009 Daarvoor verscheen het in iets kortere versie in het tijdschrift van de Woodbrookers Michsjol, 2009-1 onder de titel *Tussen Wallstreet en Churchstreet*

² In Nederland uitgebracht onder de titel *Kapitalisme contra Kapitalisme*, Uitgeverij Contact, 1992.

³ De samenleving als geheel lijkt geen primaire belanghebbende bij het bedrijf te zijn (behalve uit het oogpunt van behoud van werkgelegenheid in de streek waar men gevestigd is) maar het bedrijf kan zich niet veroorloven dat 'de samenleving', de publieke opinie etc. langdurig tegen het bedrijf te hoop loopt. En heeft daar dus rekening mee te houden. Zie hoe Shell reageerde op dreigende consumentenboycot in Duitsland tegen het voorgenomen afzinken van de Brent Spar.

mand's belangen mogen het altijd winnen. Het mooie van het Rijnlandse denken is dat het bedrijven aanspreekt op hun bredere verantwoordelijkheid, breder dan zich uitsluitend richten op steeds toenemende winst. Toch zouden wij niet snel zeggen dat onze economie door religieuze factoren wordt bepaald, want zo diep gaat die invloed nu ook weer niet. – Tot we met het tegendeel worden geconfronteerd: met een toenemend negeren of achterhaald verklaren van andere dan ‘economische’ waarden (*wat kost het? wat brengt het op...?*) en we opeens merken wat we missen. Dat heeft zich sinds de val van de Muur in toenemende mate voorgedaan.

Een half jaar na het verschijnen van Alberts analyse vond op de Baak, het vormingscentrum van het Nederlandse bedrijfsleven, een beraad plaats met de top van dat bedrijfsleven. Er was brede overeenstemming over de wenselijkheid dit Rijnlandse model vast te houden tegenover het Amerikaanse Wallstreet model, waarbij de aandeelhouder het primaat heeft boven alle andere belangen. Daar worden bestuurders en commissarissen zelfs afgeschrikt om hun agenda breder te trekken, want als zij tegen de belangen van aandeelhouders ingaan, zijn zij persoonlijk aansprakelijk voor de schade. Vraag: is dat stelsel dan zo slecht? In Amerikaanse ogen niet, want die samenleving is erop gebaseerd dat iedereen zijn eigen belang in de gaten moet houden. Begrippen als ‘bredere maatschappelijke verantwoordelijkheid’ en ‘zorg voor de zwakkeren’ worden met argwaan bekeken. Dat leidt maar tot slappe knieën.⁴

Niettemin: binnen een paar jaar was de identificatie van het Nederlandse bedrijfsleven met het Rijnlandse denken verdampt. Niet zozeer omdat men het Wallstreet model intrinsiek beter vond, maar omdat die wijze van denken, handelen en regelgeving volstrekt dominant geworden was in de internationale economie. Wilde men zich als Nederland niet isoleren, dan was het verstandig de aansluiting bij die internationale economie te behouden. Dus begonnen onze grote beursgenoteerde bedrijven, zeker die waarvan de aandelen ook op Wallstreet genoteerd waren, eveneens het accent te leggen op het creëren van aandeelhouderswaarde, en raakte het Rijnlandse begrip continuïteit als belangrijkste doelstelling buiten beeld.⁵ Zij vonden een bondgenoot in de Amsterdamse beurs, die verzet begon aan te tekenen tegen statutaire beschermingsmaatregelen (zoals stemrechtbeperking, certificering van aandelen, preferente aandelen etc.) waarmee je kunt verhinderen dat aandeelhouders met twijfelachtige bedoelingen hun zin kunnen doorzetten. Dit soort maatregelen beperkten de koersontwikkeling – zei men – en daarmee het beleggingsperspectief voor de aandeelhouder.⁶

Bovendien zei men, dat deze beperkingen zwak management beschermden tegen de tucht van de markt. Dat zij ook goed geleide bedrijven beschermden tegen de hebzucht van de markt en tegen onvoorspelbare pieken en dalen van de beurs bleef buiten beschouwing.⁷ Na nog een paar jaren riep Euro-

⁴ Bovendien verzorgen in Amerika tientallen miljoenen werknemers hun eigen pensioen door een deel van hun inkomen belastingvrij voor dat doel af te zonderen. Dat geld wordt voor een belangrijk deel in aandelen belegd. Derhalve is de aandeelhouder vaak de doorsnee burger die voor zijn pensioen van de beurs afhankelijk is. Daardoor heeft de beurs een veel breder draagvlak in de samenleving dan bij ons.

⁵ Eind 1999 zei de ABN-AMRO binnen vijf jaar te willen behoren tot de top vijf banken in de wereld. Gemeten naar wat? Klantentevredenheid? Kantorennet? Omzet? Nee, de meetlat was *shareholders value*.

⁶ Zij beperkten inderdaad de mogelijkheid om een mooie koerswinst te maken als gevolg van een vijandelijk bod op de aandelen, dat altijd hoger pleegt te zijn dan de laatste beurskoers. Maar daar waren die beschermingsmaatregelen dan ook voor bedoeld: geen speelbal te worden van externe krachten.

commissaris Bolkestein vanuit Brussel dat we op moesten houden met dat nostalgische gezeur over Rijnland, omdat dat ons op achterstand zette in de internationale concurrentieverhoudingen.

Europees kerken beraad over globalisering (2002)

In 2002 heeft de Nederlandse Raad van kerken op verzoek van de Wereldraad, de Lutherse Wereldfederatie, de WARC en de Europese Raad van Kerken in Soesterberg een bijeenkomst belegd van de Europese kerken over de effecten van globalisering op onze eigen samenleving. Dat had men niet zelf bedacht, maar gebeurde op aandringen van kerken in het Zuiden, die zich afvroegen waarom dit thema niet of nauwelijks op kerkelijke agenda's in het Noorden voorkwam. Terwijl de zuiderlingen de pijnlijke effecten op hun samenleving dagelijks voelden. En het vermoeden bestond dat het nieuwe marktdenken ook in het Noorden de samenleving fundamenteel veranderde. Vraag: waarom laten jullie Gods water over Gods akker lopen? Dat het Gods akker is zijn we het over eens, maar is dit Gods water? Of zijn er andere goden in het geding?

Op verzoek van de Raad van kerken hebben wij ten behoeve van deze conferentie met een klein werkgroepje, gefaciliteerd door Oikos, een analyse gemaakt van de positieve- en negatieve effecten van dit nieuwe marktdenken op onze eigen samenleving.⁸ Wij zijn daar zeer van geschrokken. Zowel van de mate waarin het marktdenken erin geslaagd is om essentiële normen en waarden, die in onze samenleving verankerd waren op velerlei gebieden op een zijspoor te zetten. Als ook omdat deze ontwikkeling zich sluipenderwijs heeft voltrokken, zonder dat er ook maar één fundamenteel maatschappelijk debat of politieke discussie (of kerkelijke discussie...) over heeft plaatsgevonden. Het gleed over ons heen zoals laaghangende mist. Een paar voorbeelden:

- Door te accepteren dat de aandeelhouder het uiteindelijk voor het zeggen heeft, krijgen mensen die *áán* een bedrijf willen verdienen voorrang boven mensen die *binnen* een bedrijf werken. Daarmee zijn fundamentele bakens verzet, of anders gezegd: zijn de oude bakens losgetrokken van hun fundamenten en op nieuwe fundamenten van een andere gehalte vastgeklonken. Niet alleen in theorie, maar ook in de praktijk. Zie wat er met ABN-AMRO is gebeurd. Waar aandeelhouders die van november 2007 tot maart 2008 aandelen kochten omdat ze winst roken in april 2008 de doorslaggevende stem hadden boven alle andere belanghebbenden. Die machteloos moesten toezien hoe het bedrijf in stukken werd gescheurd. Machteloos, omdat niemand hen die (tegen) macht meer gaf.

Datzelfde overkwam de belanghebbenden bij Fortis, toen op 12 februari van dit jaar bozige aandeelhouders het bestuur een oplawaai wilden geven en vervolgens de met vereende krachten ontworpen reddingsoperatie wegstemden.⁹ Zonder dat er enig perspectief was op iets beters.

⁷ Zie hoe de Rabobank als niet-beursgenoteerde bank tijdens de huidige crisis in rustig vaarwater is gebleven, terwijl beursgenoteerde collega-banken hun notering hebben zien verdampen tot ver onder de intrinsieke waarde van hun bedrijf, met soms catastrofale gevolgen voor hun bedrijfsvoering. Cees Maas, voorzitter van de commissie van het Nederlandse bankwezen die lering probeerde te trekken uit de crisis, verzuchtte na afloop dat de beursnotering voor vele banken een grote hinderpaal was geweest om die gevolgen van de crisis de baas te blijven.

⁸ Een geactualiseerde versie van deze analyse is opgenomen in *Uitsluitend participatie, theologische overwegingen bij globalisering*, Greetje Witte-Rang, Hielke Wolters e.a., Boekencentrum/Oikos 2005.

⁹ Zelfs het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds, het grootste Nederlandse Pensioenfonds waarbij alle ambtenaren zijn aangesloten, onthield zich van stemming waardoor de tegenstemmers het wonnen van de voorstemmers. Met als argument: 'we hadden de indruk dat er voor aandeelhouders wel wat meer in zou kunnen zitten.'

Het primaat van de aandeelhouders is gebaseerd op de gedachte dat zij de eigenaren zijn, niet alleen van die aandelen, maar daarmee ook van het bedrijf. Dat wordt geacht te bestaan dankzij hun financiële inbreng. Dat staat niet in de wet maar is de heersende leer. Dat is begrijpelijk voor de besloten vennootschap met minder dan een handvol aandeelhouders die er met hun eigen geld en vaak ook werkkracht in zitten. Ten aanzien van een beursvennootschap is het ook begrijpelijk ten aanzien van diegenen die bij de oprichting of bij latere aandelenemissies geld in de onderneming hebben gestoken. Het is de vraag waarom het ook zou gelden voor mensen die in november voor 2000 euro aandelen kopen, op kracht daarvan in mei als aandeelhouder/eigenaren zeggenschap willen uitoefenen en die aandelen in juni weer verkopen voor 2200 of 1800. Het bedrijf ziet niets van dat geld. Immers, zij stappen erin en eruit, en rekenen met de verkoper af via de beurs, zonder dat het bedrijf iets van dat geld ziet. Bovendien, van alle stakeholders hebben zij de makkelijkste exitmogelijkheid. Zij zijn tijdelijke passanten. Alleen geïnteresseerd in potentiële winstgevendheid van het aandeel. Niet in wat de onderneming produceert. Op grond waarvan verdienen zij dat primaat boven andere stakeholders, die veel wezenlijker met de onderneming verbonden zijn? Daarop is maar één antwoord: omdat de internationale economie daarvan uitgaat.

- Explosieve stijging van de beloning van het topmanagement, nog verder opgetopt met opties op aandelen, opdat zij een persoonlijk belang zouden krijgen bij het stijgen van de koers en opdat zo'n koersontwikkeling hun besluiten als management mee zou gaan bepalen. Gevolg is dat zij zo'n persoonlijk belang óók krijgen bij een vriendelijk of vijandig bod, waardoor zij in één klap binnenlopen, ongeacht of het bedrijf dat aan hun zorgen is toevertrouwd wordt versterkt of in stukken geknipt. Een dergelijke belangenverstremming zou het management van geen enkel personeelslid accepteren en leiden tot ontslag op staande voet. Daarmee ontstaat een kloof tussen leiding en medewerkers, die zich met recht en reden afvragen of *hun* hoogste baas *hun* belangen nog in het oog heeft. Ook al spreekt het personeelsjaarverslag nog steeds over de onderneming als een samenwerkingsverband van mensen en het gemeenschappelijk belang en hartelijk dank voor uw inzet..

- Bedrijven die in dit kader hun core business hebben verkocht, omdat het management vond dat zij (of de aandeelhouders) de opbrengst beter rendend konden inzetten.¹⁰ In dat denken waren de huidige personeelsleden meer ballast dan bondgenoot. Zo werden bedrijven met al hun maatschappelijk functies als producent van goederen, diensten, werkgelegenheid en – zeker – rendement gereduceerd tot handelswaar die je aan de meestbiedende kan verkopen. Wat hij ermee doet moet hij weten.

- Intussen blijkt dat de gemiddelde termijn voor CEOs (voorzitters van raden van bestuur) bij Nederlandse beursgenoteerde vennootschappen is gedaald tot onder de drie jaar. Genoeg om het beleid van hun voorgangers te wijzigen, maar niet genoeg om de langere termijn effecten van hun eigen beleid mee te

¹⁰ Zie de HAL die van scheepvaartconcern werd tot beleggingsmaatschappij, VNU die van tijdschriftuitgever ging in informatievoorziening, Nedlloyd en van Leer die zichzelf verkochten en aandeelhouders een opsteker bezorgden.

maken. Bovendien staan nieuwe CEOs onder haast pathologische druk om te doen wat nieuwe CEO's doen, namelijk om binnen afzienbare tijd elementaire wijzigingen aan te kondigen. Zij worden daarin door hun Raad van Commissarissen bijgevallen, hoe lovend die ook waren over het beleid van hun voorganger. Want je moet nieuwe roergangers in staat stellen hun eigen stempel op de organisatie te drukken. Als ze die ambitie niet hebben zou je ze niet moeten aanstellen...

- Het toezicht blijkt aanmerkelijk minder wijs en adequaat te zijn dan wij vele jaren dachten. De beide boeken van Jeroen Smit over AHOLD resp. ABN-AMRO schetsen een beeld van Raden van Commissarissen die het prima doen als klankbordgroep in zomerdagen, maar die niet in staat blijken te zijn om tijdig adequaat te reageren als donkere wolken zich samenvakken.¹¹ Niet zozeer omdat men elkaar de hand boven het hoofd wil houden, maar omdat er heel wat Zivildcourage gevraagd wordt om over te gaan van zomergedrag naar wintergedrag, met korte heldere bevelslijnen. Immers, je hoort niet op de stoel van een Raad van Bestuur te gaan zitten en hoort de Voorzitter van de Raad van Commissarissen de ruimte te geven om achter de coulissen wijs te opereren.

Onder invloed van dit soort factoren is de wijze waarop een aantal gezichtsbelende ondernemingen is gaan functioneren fundamenteel veranderd.

De markt als alleenzalmakende kracht

Wat deed de overheid, respectievelijk de politiek tot voor kort? Die heeft zich teruggetrokken en geaccepteerd dat de markt het roer overnam in onze economie en daarmee in een essentieel en dragend onderdeel van onze samenleving. Sommige partijen deden dat omdat zij in dat marktdenken geloven. Andere partijen omdat zij ons land niet wilden isoleren van de internationale economie. Dus heeft men die nieuwe koers met wetgeving gefaciliteerd en – waar men het zelf voor het zeggen had – krachtig bevorderd. Privatisering van streekvervoer, nutsbedrijven, delen van de sociale voorzieningen, thuiszorg etc. o.a. vanuit de opvatting dat de markt tot beter management en betere resultaten leidt dan overheidsbemoeyenis. Dat de overheid met zijn uiteenlopende verantwoordelijkheden geen ideale manager is moge juist zijn. Maar de overdracht van *nutsbedrijven* etc. aan partijen met andere agenda's dan het '*common good*' verdient een fundamenteel vraagteken. Immers, nutsbedrijven heten zo omdat zij essentiële diensten verlenen aan de samenleving en geacht worden 'van algemeen nut' te zijn... Zij behoren in eerste instantie op de reikwijdte en de kwaliteit van hun dienstverlening aan de samenleving te worden beoordeeld, niet op de hoeveelheid geld die zij voor aandeelhouders uit de markt weten te halen. Dat mag best het gevolg zijn van hun opereren, maar hoort niet het eerste doel te zijn van het management.¹²

Al dit soort zaken waren voor de val van de muur nauwelijks aan de orde. Voorstanders van dit soort handelen konden rekenen op krachtige maatschap-

¹¹ Jeroen Smit *Het Drama Ahold, Balans*, 2006 en *De Prooi Prometheus*, 2008.

¹² Een verademend tegengeluid kwam van de nieuwe directeur van Schiphol, Jos Nijhuis, die in tegenstelling tot zijn voorganger – een beursgang afwijst en de maatschappelijke nutsfunctie weer centraal stelt. Zie het interview in *De Volkskrant*, 18 mei 2009.

pelijke en politieke tegendruk. Die tegendruk verdween, althans in kringen die het voor het zeggen hebben.

Als je hier vanuit een gelovig perspectief naar kijkt kun je je niet aan de indruk onttrekken dat 'de markt' als een nieuwe afgod op het schild is geheven. Een afgod, die – zoals gebruikelijk is bij primitieve volken – eist te worden vereerd en gehoorzaamd.¹³ Nieuwe profeten getuigen dat deze superkracht, met zijn *invisible hand* het beste economische en daarmee maatschappelijke orderingsmechanisme belichaamt waar iedereen baat bij heeft. Hij vraagt slechts één ding: dat men hem ongestoord zijn gang laat gaan. Natuurlijk, geven de aanhangers van de markt toe, de erkenning van de drang tot persoonlijke verrijking – eigenlijk bedoelt men hebzucht, maar dat klinkt zo onaangenaam – als brandstof voor economische en daarmee maatschappelijke ontwikkeling is even wettelijk, maar nu blijkt dat marktdenken wereldwijd meer welvaart oplevert dan wat dan ook, verdient het aanbeveling dat hebzuchtelement maar op de koop toe te nemen...

Een halve waarheid: als je één slag dieper kijkt, dan zie je dat de markt gouden bergen belooft aan de winnaars, maar *niets* in petto heeft voor de verliezers. Daarmee is ook duidelijk dat de kerk – of zo men wil 'de christenheid' – niet de natuurlijke bondgenoot *kan* zijn van de markt. Immers, de kerk heeft zorg voor de zwakkeren, de verliezers, de kanslozen, door de Heer der kerk op haar geboortebewijs zien schrijven. De markt heeft daar geen enkel bezwaar tegen, zolang haar maar geen strobreed in de weg wordt gelegd. Wacht even, zeggen wij dan, daar hebben wij de overheid voor... Die dient als hoeder van het *common good* ervoor te zorgen dat de balans bewaard blijft tussen het groene licht voor de kansrijken en de zorg voor de kansarmen... Ja toch?

Een van de navrante conclusies van de afgelopen jaren is, dat de overheid zich uit die rol lijkt te hebben teruggetrokken. Om begrijpelijke redenen. Want de internationale economie laat zich door den Haag niet voorschrijven wat wel of niet moet gebeuren. En als je daarbij aansluiting wil behouden, moet je je niet isoleren. Bovendien, als je al een eigen beleid zou willen voeren, dan steekt Brussel daar een stokje voor. Echter, het feit dat zulke antwoorden op zichzelf begrijpelijk zijn, maakt zo'n beleid nog niet goed... Dat spreekt het sterkst uit het besluit van de overheid – overigens tegen het advies van Wellink – de overname van ABN-AMRO geen strobreed in de weg te leggen. Hoewel men wist dat het consortium deze bank, een van de belangrijkste schakelstations van de Nederlandse economie, in stukken zou scheuren, waardoor ook die schakelfunctie zou komen te vervallen. Maar ja, nog geen jaar eerder had de overheid Brussel gemobiliseerd om de Italiaanse autoriteiten onder druk te zetten de overname van Antonveneta door ABN-AMRO toe te staan, dus nu kon je geen andere partituur opzetten. Ten onrechte. Want de vraag is niet of Brussel ons consequent vindt, maar of onze samenleving wordt gebaat of geschaad.

Wat Brussel betreft: Europa is als een economische gemeenschap begonnen en onbelemmerde marktwerking behoort tot de grondbeginselen. En zal tot in detail gestalte krijgen. Zo liet Mevrouw Kroes vanuit Brussel in 2005 weten dat onze woningcorporaties alleen nog dienen te verhuren aan mensen met een huurtoeslag (vroeger: huursubsidie) en de rest van het woningbestand (geschat

¹³ Overigens is dat niet nieuw. Zie Colossenzen 3:5, waar Paulus vijf gedragingen opsomt die Gods toorn opwekken: hoererij, onreinheid, hartstocht, boze begeerte en hebzucht. De eerste vier spreken voor zichzelf. Aan de laatste voegt hij toe: "die niet anders is dan afgoderij..."

op 1.5 miljoen woningen) moeten verkopen. Omdat zij commerciële verhuurders – die nog geen 10% van deze markt hebben – met hun gesubsidieerde tarieven oneerlijke concurrentie aandoen. Alsof ‘ongestoorde marktwerking voor commerciële verhuurders’ een hoger doel is, dan het begrip volkshuisvesting, toegang tot betaalbare woningen voor mensen die het niet breed hebben. Ander voorbeeld: na ‘zorgminuten’ voor wijkverpleegsters, die normeren hoeveel tijd zij mogen besteden aan het aandoen van steunkousen bij oma de Vries, er is een weer nieuw woord geboren: kraamzorgveiling. Sinds 2005 wordt de behoefte aan kraamzorg voor mevrouw X wonende te IJ door de verzekeraar op het net gezet. Aanbieders van kraamzorg mogen daarop bieden totdat de laagste prijs is bereikt. De bieder, die de grootste korting geeft op het normbedrag (u leest het goed) krijgt het contract. Men zegt dat het de kwaliteit verhoogt, maar het drukt alleen de prijs, waardoor kraamzorg aanbieders die willen overleven elkaar gaan onderbieden. En liever werken met goedkopere jongeren, dan met ervaren ouderen. Markt! In 2009 zijn de verzekeraars hiermee weer opgehouden, omdat men de één na de andere zorgaanbieder in problemen zag komen. Maar de organisator van de veiling heeft dit veilingstelsel inmiddels ter beschikking gesteld van gemeenten voor de inkoop van huishoudelijke hulp in het kader van de wet maatschappelijke ondersteuning. Want zo krijg je pas lagere prijzen. Derde voorbeeld: in september 2008 heeft de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMA) vijf thuiszorginstellingen boven en onder het IJ boetes opgelegd variërend van 600.000 tot ruim 4 miljoen euro, omdat zij afspraken hadden gemaakt dat de één boven en de ander onder het IJ zou werken, en dat zij zorgvragers van de andere kant over en weer zouden doorverwijzen. Mis! Beperking van de keuzevrijheid van de klant! Immers, zorgverlening moge gebaat zijn bij concentratie op de eigen omgeving, waarbij zorgvragers en zorgverleners onder elkaars handbereik zijn, vrije concurrentie is belangrijker en dus moet dit soort gedrag worden beboet. Thuiszorg! 4 miljoen!

Wat moet je hier nu mee? Wat is er aan de hand, dat wij na zoveel eeuwen voortschrijdend inzicht (mag je hopen) de ordening van onze samenleving in hoofdzaak laten bepalen door zo’n anoniem, abstract en op eigenbelang gericht fenomeen als ‘de markt’. Die iedereen omvat en waarvoor niemand verantwoordelijk is. Waar niemand aan het roer staat. Waarvan niemand de richting bepaalt. Balkenende niet, Bos niet, Wellink niet, wie dan wel? Anonieme machten en krachten...

Hierboven werd gesteld, dat deze verabsolutering van de markt religieuze trekken heeft gekregen. Deze voorbeelden laten weinig ruimte voor twijfel. Immers, we zien hoe een opvatting wordt verheven tot beginsel en het beginsel vervolgens tot dogma dat niet weersproken mag worden. Vervolgens koerst de overheid in deze voorbeelden op handhaving van dat dogma zonder dat de belangen van de doelgroep van die regelingen enig gewicht in de schaal lijken te leggen. Zij die qua inkomen net boven de huurtoeslag uitkomen moeten volgens Brussel de keus krijgen: kopen of vertrekken uit de leefomgeving waar ze twintig jaar lang tussen hun burens hebben gewoond.

Waarheen dan wel? ¹⁴ Zorg voor moeders en hun pasgeboren kinderen komt in het teken te staan van 'kan het financieel een onsje minder?', alsof dat geen invloed heeft op de kwaliteit. Thuiszorgvragers zien hoe hun thuiszorginstantie met miljoenen wordt beboet, opdat zij het recht krijgen om iemand uit zuid voor het bed te krijgen in plaats van uit noord, waar zij wonen. Wie van hen heeft daarom gevraagd? Dit soort verabsolutering, waarbij het dogma gekoesterd wordt en de belangen van de doelgroep niet ter zake doen heet in religieuze taal.

Inmiddels heeft internationaal de wal het schip van de markt gekeerd en leven wij onder de duistere wolken van de kredietcrisis, die in Amerika begon, maar tot in de haarvaten van onze samenleving merkbaar is geworden: immense kapitaalverliezen, pensioenen die niet worden geïndexeerd, dreigende ontslagen, stilstaande vrachtauto's, platliggende bouw, minder geld voor goede doelen etc. Nu zien wij hoe de een na de andere overheid zijn verantwoordelijkheid herneemt en ordenend gaat optreden. Terecht. Want daar hebben wij de overheid voor. Maar terugkijkend is het beschamend dat het de wal was die het schip gekeerd heeft, en niet een aantal bekwame stuurlieden. Wier baan het is om een en ander niet op zijn beloop te laten tot het misloopt, met miljoenen slachtoffers die wereldwijd tussen die wal en dat schip vallen. Natuurlijk, koersverandering vraagt stuurmanskunst. En is niet eenvoudig. Want iedere maatregel heeft zijn eigen nadeel en al te grote flexibiliteit tast de rechtszekerheid aan. Maar de lijdelijkheid van het afgelopen decennium en het vrije spel dat gegund is aan de maatschappelijke krachten heeft de wereld diepe schade toegebracht.

Van shareholder value naar careholder value

Wat was het antwoord van de kerken op deze ontwikkeling? Dat antwoord is nauwelijks gegeven. ¹⁵ Enerzijds omdat de kerken huiverig zijn zich uit te spreken over problemen waar de eigen achterban over verdeeld is. Anderzijds omdat niemand in de politiek op de inbreng van kerken zit te wachten. Ik wil graag toegeven dat het moeilijk is om de juiste woorden te vinden, zeker als men de golflengte zoekt van de machthebbers die men zou willen overtuigen in plaats van hen bestraffend toe te spreken vanuit een ander begrippenkader. Ook in eigen kring kan men dan op vele tegenstemmen rekenen. Zie hoe het indertijd is gegaan met het debat over de kernwapenen en met het kerkelijk spreken ten aanzien van apartheid. ¹⁶ Dat gaf grote spanningen. Niettemin zijn dat twee voorbeelden waarbij de kerk uiteindelijk vanuit haar geweten en haar roeping heeft gesproken. De WARC heeft er in Accra op aangedrongen aan het verzet tegen de tastbare ontsporing van de economie status confessionis toe te kennen, zoals zij dat in 1982 deed met betrekking tot apartheid. Dat wil zeggen te verklaren dat het voortdenderende marktdenken onverenigbaar is met het evangelie. Dat hebben wij tot nu toe niet gewaagd. Maar nu om ons heen in

¹⁴ De inkomensgrens voor de huurtoeslag ligt rond 28.000 euro. Wie met zo'n inkomen een huis wil kopen, kan niet verder springen dan zo'n 115.000. Daarvoor is in de Randstad nauwelijks iets te krijgen..

¹⁵ Wel wat betreft de toestand in de derde wereld. Zie de Accra verklaring, waar de PKN zéér inhoudelijk op gereageerd heeft. Maar over de ontwikkeling in eigen land heeft men geen woord gesproken, al is het maar tot toerusting van de eigen leden.

¹⁶ Zie het proefschrift van Erika Meijers Blanke broeders, zwarte vreemden, Verloren 2008, die een prachtig overzicht geeft van de interne spanningen voordat het tot een synodale veroordeling kwam.

brede kring nagedacht wordt hoe men de economie weer in handen kan krijgen en zich krachten manifesteren die zo snel mogelijk het 'normale' leven willen hervatten, mogen kerk en theologie zich mengen in die discussie. Waarbij men zich niet moet laten afschrikken door het argument van scheiding van kerk en staat. Omdat die scheiding beoogt de ander in zijn rol te respecteren, maar geen enkel verbod inhoudt op dialoog.

Omdat het de kerk erom gaat om de *oikos* weer onder de *nomos* te brengen. Omdat het gaat om waarden van menselijkheid en medemenselijkheid, zorg en zorgvuldigheid, gerechtigheid en barmhartigheid, die vanuit het evangelie gezien essentieel zijn. Zoals wij bij Oikocredit zeiden: weg van de *shareholders value* naar de *careholders value*...

Mag je van kerken, of predikanten, of gelovige mensen vergen dat zij deze taak op zich nemen, ook al zal dat veel interne en externe spanningen oproepen? Het antwoord is simpel: het *ligt* op hun bord! Niet omdat zij het erop gelegd hebben, maar omdat 'de *ganse Schrift en de profeten*' daar geen enkel misverstand over laten bestaan. Luister naar Micha: "Hij heeft u bekend gemaakt, o mens, wat goed is en wat de Heer van u vraagt: niet anders dan recht te doen en getrouwheid lief te hebben en ootmoedig te wandelen met uw God". Micha sprak deze woorden niet omdat het makkelijk zou zijn, of omdat iedereen zo dacht en deed, maar omdat het *niet* gebeurde, omdat iedereen eraan voorbij ging. Sommigen omdat het te moeilijk was, de meesten omdat ze het niet belangrijk vonden en niemand hen op de vingers tikte. Daarom verhief hij zijn stem omdat hij zeker wist, dat dit de woorden waren waar het de Heer der schepping om ging. Een profetisch geluid...

In het nieuwe testament, met name in de Bergrede, laat Jezus geen twijfel bestaan over hetgeen – om met Micha te spreken – de Heer van ons vraagt. Mattheus laat Jezus drie hoofdstukken lang aan het woord met een indrukwekkende getuigenis, waarvan zelfs een doorgewinterde agnost zal toegeven dat het van uitzonderlijke waarde en helderheid is. Dat boodschappen en richtlijnen bevat, die tweeduizend jaar(!) na dato voor onze samenleving onverminderd relevant zijn. Bovendien: Jezus richt zich niet tot zijn eigen discipelen of de theologen van die tijd, maar tot een grote schare van gewone mensen die gekomen zijn omdat ze van hem gehoord hebben. En die met eigen oren willen horen wat hij te zeggen heeft. Omdat ze vermoeden dat het voor hen van belang is.

Hij begint niet met een betoog over hun hoofden heen. Nee, hij begint met hen te bemoedigen en Gods heil aan te zeggen namelijk met de zaligsprekingen. Waarin honderden van de aanwezigen zichzelf herkennen: de armen van geest, zij die treuren, zij die honger naar gerechtigheid, zij die vervolgd worden, of belasterd. Hen wordt aangezegd, dat voor hen het Koninkrijk der hemelen is weggelegd! Zij horen ademloos hoe in een samenleving waarin de Romeinse bezetters, noch de farizeeërs en schriftgeleerden acht op hen slaan, Jezus het over hén heeft en hun dagelijkse pijn benoemt. In één adem neemt hij ook hun bondgenoten mee: de barmhartigen, de zachtmoedigen, de vrede-stichters, zij die weten wat er moet gebeuren en hoe, en die niet wachten tot anderen dat gaan doen. Ook voor hen is het Koninkrijk.

Aan het slot van het derde hoofdstuk meldt Mattheus dat "de scharen versteld stonden over zijn leer, want hij leerde hen als gezaghebbende en niet als hun schriftge-

leerden.” Integendeel, hij overstijgt de doctrines van de schriftgeleerden. En vervangt hun boodschappen steeds weer door iets dat aandachtiger en zorgzamer is. Voortdurend klinkt het: “Gij hebt gehoord dat er gezegd is “, gevolgd door: “maar Ik zeg u...”.

Dan, onmiddellijk na de zaligsprekingen, volgt de boodschap dat zij het zout der aarde zijn. Niet als een diploma dat wordt uitgereikt, waar zij zich jegens anderen op kunnen laten voorstaan, waaraan zij meerwaarde kunnen ontleen. Nee, het wordt hen aangezegd als een constatering, een feit, als een kenmerk dat zij hebben. Daarmee stelt Jezus dat deze mensen niet alleen maar met het woord hulpbehoevend mogen worden beschreven, omdat velen van hen in hun eigen kring ondanks hun eigen zorgen met regelmaat hulpgever zijn van diegenen die het zonder hulp even niet redden. Zoutend zout voor elkaar, over en weer, hodie mihi, cras tibi...¹⁷

Door hun vaardigheid zoutend zout te zijn te beklemtonen, beklemtoont Jezus zijn intense hoop dat zij dit als opdracht zien. Want – voegt hij toe – “wanneer het zout zijn kracht verliest is er niets meer waarmee je kunt zouten.” Dat is geen nuchtere constatering van een verloren eigenschap, maar veeleer – denk ik – een cri de coeur. “Als jullie, die mijn woorden gehoord hebben en derhalve weten hoe existentieel het is, er niets mee doen, wat sta ik hier dan te doen...? Wat voor zin heeft het dan dat de Vader mij gezonden heeft..?”

Vervolgens bevestigt hij hen in het licht dat zij zijn, en dat geen betekenis heeft tenzij het onder de korenmaat vandaan gehaald wordt, op een standaard wordt gezet en zichtbaar schijnt voor allen die binnen het huis, de Oikos, leven.

Dat is dus de boodschap en de opdracht voor de christenheid. Om bondgenoot te zijn en recht te doen geschieden aan diegenen die in het maatschappelijk verkeer ten onder dreigen te gaan. Omdat ook die mensen en hun kinderen geschapen zijn naar Zijn beeld en gelijkenis. Zoals C.I. Itty, een groot man uit India binnen de Wereldraad van Kerken tegen ons zei: “De kerk van de armen is niet van belang omdat zij dichter bij God staan, maar omdat God dichter bij hen staat.” Anders gezegd: wie God wil leren kennen moet in de buurt blijven van mensen voor wie de samenleving niets in petto heeft.

Leidt dit alles niet tot een horizontalisme, tot een overmatig accent op medemenselijkheid, dat afleidt van de werkelijke betekenis van God in zijn relatie tot de mens. Nee dus. De horizontale opdracht vindt zijn oorsprong in – en is een uitwerking van – die verticale relatie, waarbinnen God ons op het hart bindt om in de wereld waarin wij leven recht te doen geschieden. Dat was toch het tweede gebod, dat aan het eerste gelijk is? Het tweede gebod is toch geen reductie van het eerste, maar een invulling daarvan? Ten overvloede: Jezus zegt “Gij zijt het zout der áárde”.. Hij zegt niet: “in hemel en op aarde “. In de hemel heeft God een overvloed aan bondgenoten. Op aarde is het tekort. En dáár is het waar het zout moet zouten.

Jawel, zeggen sommigen, maar de Bergrede is geen verhaal om politiek mee te bedrijven. Dat wierpen zij ook Aantjes voor de voeten met het verwijt dat hij zich de Bergrede wilde toe-eigenen om zich een aanspreekbaar politiek profiel

¹⁷ In Oikocredit hebben wij ervaren hoe waar dit is. Armen mogen dan arm zijn in geldelijk opzicht, zij zijn daarom nog niet arm in andere zaken, in de liefde voor hun kinderen, in de zorg voor ouderen, in het delen van wat hen ten deel (en) is gevallen. Overigens is onderlinge solidariteit, naastenliefde, in hun kring niet alleen maar een ethisch concept. Het is ook een overlevingsstrategie, “want als ik vandaag mijn beetje eten niet deel met de burens, waarom zouden zij dan morgen wat zij hebben delen met mij en mijn kinderen?”

te verwerven. Een weinig verheffende verdachtmaking jegens iemand die zich door de Bergrede zou willen laten gezeggen en eerlijk toegaf hoe lastig dat in de praktijk is. De Lutherse bisschop van Sleeswijk-Holstein, Bärbel Wartenberg-Potter (de vrouw van Philip Potter, de vroegere secretaris generaal van de Wereldraad) kent de gedachte dat de Bergrede niet geschikt is om politiek mee te bedrijven uit verwijten die vanuit de Duitse samenleving werden gemaakt aan de Duitse vredesbeweging. Zij antwoordt: *“Leg dan eens uit hoe je als christen zonder de Bergrede op je nachtkastje politiek kunt bedrijven? Wat voor politiek is dat dan? Luister naar Bonhoeffer! Hij beantwoordt de Bergrede met één woord: Navolging...”*¹⁸

Niettemin: navolging is lastig. Dat wist Jezus. Dat wisten zijn discipelen ook. Het verhaal van de rijke jongeling, die het wel wilde maar niet kon, staat óók in Mattheus. Maar het verschil tussen die jongeling en ons is, dat hij daar bedroefd over was, terwijl wij zonder droefheid de vluchtheuvel van de relativering weten te vinden. Toch past ons eenzelfde droefheid, want nergens in de Bergrede staat ook maar één richtingaanwijzer naar relativering.

Vraag: als de Bergrede niet gerelativeerd zou mogen worden, dreigt dan niet datzelfde gevaar van fundamentalisme, van regelfetisjisme? Wie de Bergrede als handboek opvat, een nieuwe editie van de regelgeving, loopt inderdaad dat risico. Maar hij zit op een fout spoor. In de Bergrede verkondigt Jezus dat regels niet het laatste woord mogen hebben. Hij schetst perspectieven van een ademende, niet door doctrines beheerste samenleving, waarin mensen hun medemens zien staan en gaan doen wat God hoopt dat ze zullen doen. Regels mogen gerelativeerd worden, die attitude niet...! Hoe kun je met de Bergrede in je hand beweren dat het lot van mensen aan de onderkant van de samenleving wel wat minder aandacht mag krijgen in een wereld waarin 3 miljard mensen moeten zien rond te komen van minder dan twee dollar per dag? En waar 20.000 kinderen sterven als gevolg van poverty-related diseases. Per dag...! Daar past geen relativering...

Hoe dan ook, de conclusie is m.i. dat een kerk die de opdracht zoutend zout en lichtend licht te zijn verstaat, niet anders kán dan zich mengen in de discussie over de noodzaak van het herstel van essentiële waarden in onze samenleving, zoals solidariteit, zorgzaamheid, medemenselijkheid. Zonder te zeggen: dat moet je ons niet vragen, daarvoor zijn anderen. Natuurlijk, volop erkennend dat het vaak een zaak is van zoeken en tasten in de complexiteit van alle dag. Maar het feit, dat het complex is, mag geen reden zijn om het onderwerp van de eigen agenda te verwijderen. Of te schrappen uit het toerustingsprogramma voor haar eigen leden.

Dat is niet iets nieuws. Zie de pastorale brieven van de bisschoppen. Zie de herderlijke schrijvens die de synode van de Hervormde kerk placht te schrijven. Niet zozeer sprekend namens de kerk tot de samenleving, maar als hoogste leiding- en richtinggevend orgaan tot haar eigen gemeenteleden. Zie het rapport Christen zijn in de Nederlandse Samenleving van 1955 en het Kernwapenrapport van 1962. Aan dit soort toerustende boodschappen heeft het in de afgelopen decennia ontbroken, omdat men het ‘Samen op Weg’-proces niet wilde compliceren met nieuwe thema’s die tegenspraak zouden kun-

18 Bärbel Wartenberg-Potter *Wes Brot ich ess, des Lied ich sing* Herder Verlag, 2007.

nen oproepen. Daarmee verdween het maatschappelijk geluid van de landelijke Hervormde kerk voor geruime tijd onder de korenmaat. Maar nu de eenwording een feit is geworden verdient het aanbeveling dat de boodschap van 1955 wordt herijkt naar de context van deze tijd en wordt herschreven in de taal van deze tijd. Want deze tijd vraagt om heldere bakens om op te koersen.

Bouwstenen voor ordening van de samenleving: gerechtigheid, participatie, duurzaamheid

Slotvraag: zijn de kerken überhaupt in staat op het gebied van de ordening van de samenleving bouwstenen aan te reiken, waar ook politici en overheden wat mee kunnen? Die bij niet kerkelijke mensen wat operationeler overkomen, dan 'heb uw naaste lief' en 'doe wel degenen die u haten'? Zeker. De kerken bestaan niet alleen uit theologen die goed zijn in schriftuitleg, maar ook uit gemeenteleden en parochianen uit alle beroepsgroepen met een brede variëteit van deskundigheden. De Hervormde kerk benoemde dit soort gemeenteleden in de diverse Raden, Gereformeerde kerken benutten die kennis en inzet via Deputaten. Die schakels tussen synode en kerkvolk zijn in de nieuwe PKN structuur vervallen, maar zouden hier en daar mogen herleven.

Voor dat 'hier en daar' is des te meer reden omdat de kerk m.i. niet zou moeten streven naar een *grand design*, een allesomvattend ontwerp om de samenleving eens en voor al op andere leest te schoeien. Want dat overschat wat mensen in Nederland, laat staan in Europa of op wereldschaal kunnen uitrichten. Maar het gaat er wel om, om op alle 64 velden van het schaakbord te inventariseren wat uit de hand gelopen is en wat er dient te gebeuren om op dat veld verloren terrein terug te winnen of nieuw terrein te ontginnen. In de landbouw, de gezondheidszorg, de sociale dienst, het onderwijs, het jeugdbeleid, de ontwikkelingssamenwerking, het vreemdelingenbeleid, het milieu, het vennootschapsrecht, de kindbescherming, de thuiszorg, etc.

Het was de Wereldraad van Kerken die in 1975 tijdens de Nairobi Assemblée de evangelische boodschap vertaalde in het maatschappelijk concept van de *just, participatory and sustainable society*. Een pracht van een drieslag, met een hoog Bergredegehalte, die een krachtige impuls gaf aan het kerkelijk denken en de kerkelijke bijdrage ten aanzien van de samenleving, *Just* niet alleen in de zin van rechtsorde en rechtsgelijkheid, maar van het veel dieper stekende begrip gerechtigheid, *Participatory* als gebod tot inclusief denken en handelen (zie Boerwinkel!) en als gebod tegen uitsluiting. En – lang voordat het woord *sustainable* in het ontwikkelingsdenken was opgenomen – *sustainable* als oproep om de houdbaarheid en de duurzaamheid van de schepping in ons doen en laten te verankeren.

Deze woorden hebben niets aan zeggingskracht ingeboet. Echter, het marktdenken heeft geen boodschap aan dit soort begrippen, omdat het per definitie op eigen voordeel op korte termijn uit is. Daarom verdient het marktdenken niet de achting en de voorrang die het zich in de afgelopen twintig jaar heeft toegeëigend.

Wat betreft de beginvraag: 'kunnen er ethische vragen gesteld worden bij de wijze waarop het financiële stelsel werkt?', die is in feite in het voorgaande beantwoord. Een financieel stelsel dat uitsluitend op eigen belang en financieel rendement

is gericht heeft geen ruimte voor ethiek.¹⁹ Immers, ethiek is gebaseerd op de gedachte dat direct eigen belang in sommige gevallen of onder sommige omstandigheden behoort te wijken voor belangen van hogere orde. Het onge-temperde vrije teugel marktdenken, dat de huidige crisis heeft veroorzaakt en aangejaagd kent geen belangen van hogere orde dan het eigen belang. Het is dan ook om die reden dat we terug moeten naar een beteugelde markt, waarbij de hoeders van het *common good* de taak en de bevoegdheid hebben om *tot hertoe en niet verder* te roepen als hogere belangen in het geding zijn. En dat af te dwingen. Omdat de toekomst van onze samenleving en de leefbaarheid van het leven hogere belangen vertegenwoordigen dan de belangen die op Wallstreet genoteerd staan.

¹⁹ Dat betekent niet dat mensen die in het bedrijfsleven werkzaam zijn geen boodschap hebben aan ethiek. Maar het financiële stelsel als zodanig geeft daaraan geen eigen invulling. Dat laat men graag over aan kerken etc met de waarschuwing dat wereldvreemde gedachten niemand echt helpen.

KAPITAAL, ARMOEDE, SAMENLEVING EN GELOOF

GERT VAN MAANEN

Mijn meest inhoudelijke bijdrage aan de bijeenkomst over Taal, Kapitaal en Toekomst was – denk ik – dat ik het artikel over de Oikos en de Nomos kon achterlaten. Dat verscheen in 2009 – een jaar na het begin van de financiële crisis – in Michsjol, het blad van de Woodbrookers, en een paar maanden later in een meer geloofsgerichte versie in Geestkracht, het blad voor Charismatische Theologie. Het richtte zich met name op de wijze waarop onze samenleving sinds de val de muur in de greep is gekomen van een ongebreideld marktdenken. Dat de normen en waarden, waarvan wij dachten dat die onze samenleving kenmerkten, zonder veel debat opzij schoof. In de bijeenkomst stipte ik vier punten aan, in aanvulling op de bijdrage van Henk van Olst. Het eerste punt ging over de pijnlijke eenzijdigheid van Piketty. Het tweede over Armoede. Het derde was een korte aanvulling op de Oikos en de Nomos met hedendaagse voorbeelden. En het vierde punt over wat op ons bordje ligt als uitdaging voor – zeg maar – gelovige mensen. Wat staat ons te doen? Wat wordt er al gedaan. Hoe kunnen de critici in het oude testament bijdragen? En wat levert tweeduizend jaar voortschrijdend inzicht vanuit de Bergrede op en wat voor geboden zou Mozes ons waarschijnlijk voorhouden als hij vandaag van de Berg kwam? Als normerende basis voor een samenleving waarin recht en gerechtigheid, inclusiviteit en behoud van de schepping centraal staan.

Piketty, een correctie op de puissante rijkdom aan de top.

Thomas Piketty heeft in 2013 een standaardwerk gepubliceerd, *Le Capital au XXe siècle*¹, 2013 Editions du Seuil, dat wereldwijd veel respect en bijval heeft gekregen. Hij heeft onderzoek verricht in 20 landen en overtuigend aangetoond dat de vermogens groei van de rijken de groei van de economie overtreft. Daardoor heeft de kloof tussen arm en rijk absurde proporties aangenomen, die leiden tot grote sociale onvrede en ondermijning van democratische beginselen. Immers, een maatschappij die zo iets ziekelijks niet corrigeert is zelf ziek. Piketty doet dan ook voorstellen om het vermogen van steenrijken met een wereldwijd uniform en progressief tarief te belasten. Dat is een creatieve bijdrage aan de discussie, die door hem stevig met cijfers wordt onderbouwd. Het geeft tegendruk tegen de gedachte dat als ieder zijn eigen belang najaagt de maatschappij als geheel daar baat bij heeft. En dat je mensen die van een dubbeltje een kwartje en vervolgens miljoenen weten te maken niet moet ontmoedigen, omdat zij de kar van de economie naar een hoger niveau trekken. Voor sommigen.

Niettemin doet de eenzijdigheid van zijn boek pijn, omdat hij zich concentreert op correctie van de puissante rijkdom aan de top en geen oog lijkt te hebben voor een veel groter probleem, namelijk de adem-benemende armoede

¹ Engelse vertaling *Capital in the Twenty-First Century*, Belknap Harvard, 2014

van de onderliggende drie miljard mensen. En voor de veel dieper stekende 'sociale onvrede en ondermijning van democratische beginselen' die dat teweeg brengt. Immers, hij heeft het in hoofdzaak over ongelijkheid tussen vermogens.² Vermogensvorming is mogelijk voor mensen die genoeg inkomen hebben om te kunnen sparen. Dat geldt voor minder dan 20% van de wereldbevolking. Meer dan 80% van de wereldbewoners komen in zijn standaardwerk niet aan bod. In het zaaksregister van zijn boek komt het begrip armoede niet voor. Ook de millenniumgoals worden niet besproken. Microfinance als buitengewoon effectief instrument tot vermindering van armoede ook niet. Mohammad Yunus, voorvechter daarvan, die de Nobelprijs kreeg, niet voor economie, maar voor de vrede (!), komt in het persoonsregister niet voor. Kortom, Piketty bestrijdt de groeiende kloof door rijken een toontje lager te laten zingen, zonder aandacht te geven aan de noodzaak armen binnen één generatie een octaaf hoger te laten zingen. Dat toontje lager is een ethische wenselijkheid, die octaaf hoger is een existentiële – en daarom nog zwaardere ethische – imperatief. Die komt niet aan bod.

De west en de rest, vanuit het niet westerse perspectief van Prof. Sampie Terreblanche

Professor Sampie Terreblanche (Stellenbosch) publiceerde in 2014 ook een standaardwerk: *Western Empires, Christianity, and the inequalities between the West and the Rest, 1500-2010*, Penguin Books, (South Africa) 2014. Een fascinerende analyse van de opeenvolgende spelers uit het Noorden, die elkaar bevochten en het Zuiden leeghaalden. Nu door een Zuidelijke blik bekeken.

Waar Piketty zich concentreert op vermogensverschillen en vermogenswinsten binnen landen, heeft Terreblanche het over *global inequalities*. Hij beschrijft hoe het Westen zijn militaire en economische voorsprong in vroeger eeuwen heeft weten te verwerven en vergroten en door de eeuwen heen heeft weten te consolideren. En in deze globaliserende wereld via FED, IMF, Wereldbank, Wall Street nog steeds de leidende toon zet waar niemand in de 'Restern' World omheen kan. Dat is geen opvatting, maar een feitelijke constatering, waar wij (Nederland, Brussel) best mee kunnen leven, want wij maken deel uit van dat grotere geheel dat ons welvaart brengt, ook al zitten we zelf niet aan het roer.³ Voor het Zuiden manifesteert zijn boek en zijn denkwijze de eeuwenoude dominantie van West over Rest, die van geen wijken weet. Onder het motto: *als men ons maar volgt komt het allemaal goed*.

Terreblanche wijdt een – althans voor mij – onthullend hoofdstuk aan Nederland, dat in 1660 een koopvaardijvloot had van 16.000 schepen, waar Engeland 4000 had en Frankrijk 600. De VOC kreeg kaapbrieven en mocht van de Staten Generaal derhalve zilvervloot kapen, en mocht in de Oost haar trading monopoly met geweld uitbreiden. Tijdens haar bestaan heeft zij in bijna 5000 afvaarten bijna een miljoen soldaten, zeelieden en administrateurs naar de oost gevaren. Het gemiddelde rendement tussen 1605 en 1650 was 27%!! ‘

² Hij wijdt ook een hoofdstuk aan groeiende inkomensverschillen, maar dat gaat over mensen met een baan. Niet over de baanlozen, zo'n 70% van de wereldbevolking en 100% van de armen die zich dapper 'self-employed' noemen, en die van dag tot dag moeten zien hoe ze aan eten komen voor hun kinderen.

³ Verontrustender is, dat we er inmiddels achter zijn gekomen, dat niemand aan het roer staat en voor de koers verantwoordelijk is. De koers die de wereldeconomie vaart is de resultante van anonieme krachten, waarvan sommigen hoog spel spelen.

played a strategic role in the overall Dutch strategy of accumulation by dispossession
Toen Jan Peter Balkenende ons opriep ons de geest van de VOC weer eigen te maken, realiseerde hij zich niet hoe hoofdschuddend Indonesiërs dat aanhoorden. Hun geschiedenis legt andere accenten.

Father Lebamang Sebidi, een Zuidafrikaanse RK priester die werkte aan black consciousness onder zwarte jongeren, (aangemoedigd door Steve Biko én het Evangelie...). Hij vroeg mij in de jaren tachtig – wat hij ook aan zijn leerlingen vroeg – : *is de achterstand van zwarten het gevolg van race or class?* Ik dacht, dat het in elk geval het beoogde gevolg was van de apartheidspolitiek, dus: race! Al is er natuurlijk ook sprake van rijk tegen arm en van kapitaal tegen arbeid, maar in beide categorieën was het blank tegen zwart. Hij vertelde dat hij aan zijn studenten de vraag voorlegde: *Stel dat Jan van Riebeeck na zijn landing in de Kaap KhoiKhoi was tegengekomen die beschikten over buskruit en musketten, en hij niet. Wie zou dan aan het eind van die eerste maand voor wie werken...?*

Zo bestreed hij de overtuiging van hun ouders, dat hun kinderen door allerlei genetische factoren minder slim waren dan blanke kinderen. Een overtuiging die de apartheidregering met kracht uitdroeg. Met andere woorden: zij hadden het buskruit niet uitgevonden en zouden dat ook nooit doen. (Verwoerd en ik trouwens ook niet...). En hun ouders hadden zich daarom neergelegd bij de genetisch bepaalde superioriteit van blanken en hun eigen genetisch bepaalde inferioriteit. Lebamang liet zijn studenten zien, dat de achterstand van hun ouders en grootouders niets te maken had met hun genen, maar veroorzaakt was door de eeuwenlange militaire en commerciële voorsprong van het Westen, en hun vermogen die voorsprong vast te houden. Hij zette hen op hun benen en leerde hen recht op te lopen en niet van de stoep af te gaan als er een blanke aankwam.

Voor Terreblanche is Piketty 's boek een teken dat de 'West' nog steeds bezig het eigen scenario te schrijven, vanuit de overtuiging dat de 'Rest' er verstandig aan zou doen net zo verstandig te zijn. Piketty's betoog komt in ogen van Zuiderlingen over als een Westers woord voor de wereld, dat niet slaat op hun wereld. Ook in het Franssprekende deel van Afrika zal men zeggen dat het boek pretendeert globale betekenis te hebben, maar niet over 80% van hun bevolking gaat en geen oplossing biedt voor hun existentiële problemen.

In Deventer noemde ik één van die problemen: de hoogte van kindersterfte als gevolg van uit armoede voortkomende oorzaken. Die staat op 20.000... Niet per jaar, maar per dag...! Dat is meer dan 7 miljoen per jaar... Hun dood is niet het gevolg van een natuurverschijnsel, maar van de menselijke natuur, van menselijk doen en – vooral – van menselijk laten. Omdat andere prioriteiten de voorrang krijgen.

De aanslag op de Twin Towers kostte 4000 levens en trof onze Westerse samenleving in het hart. Vervolgens werden miljarden gemobiliseerd onder het motto: *dit nooit weer...!* Maar die 20.000 per dag uit het Zuiden haalden de top tien niet... Iedere Afrikaan realiseert zich dat, en dat levert meer ressentiment op dan de belasting die miljardairs in Japan betalen of ontduiken.

Terug naar de voorstellen van Piketty:

- De eerste bedrijfstak die van zijn voorstellen zal profiteren betreft de dienstverleners uit belastingparadijzen die vluchtvermogens zullen aantrekken;
- de tweede daaraan gelijk zijn de advocaten, die de rechtmatigheid van supra-

nationale belastingheffing van land tot land zullen aanvechten, onder aanroeping van het voor Amerikanen heilige beginsel 'no taxation without representation' waarmee hun vrijheidsoorlog tegen Engeland begon.

- Er is geen supranationale autoriteit die alle overheden kan verplichten tot een uniforme belastingheffing op vermogen. Zonder uniformiteit ontstaat er competitie om vluchtkapitaal op de voordeligste condities voor de rijken aan te trekken.
- Tot mijn verbazing wijdt Piketty geen enkele beschouwing aan de z.g. Tobin-tax, zijnde de meest fundamentele poging een internationaal belastingtarief vast te stellen en in te voeren op zeer grote valutatransacties, die heen en weer flitsen over de wereld, op zoek naar minuscule rentever verschillen. (Flitskapitaal). Een tarief van 0.1% zou die geldstromen, die geen ander doel dienen dan het maken van een miniem percentage winst per dag over een groot volume naar verwachting halveren.

Overigens is er geen schijn van kans, dat de opbrengst van deze belasting armoedebestrijding ten goede zal komen. Overheden hebben andere prioriteiten als zij een belastingmeevaller hebben...

Ook Piketty zelf merkt op dat zijn voorstellen niet veel kans maken. Niettemin hoort de vraag wat er moet gebeuren om die kansrijk te maken zijn inziens hoog op de agenda te staan. Dat staat hem te prijzen.

Echter: als er ruimte gaat ontstaan om onderwerpen op supranationaal niveau bindend te regelen – zoals vorige maand in Parijs met betrekking tot global warming – dan zijn er belangrijker onderwerpen dan het schillen van een appeltje met de puissant rijken.⁴

1. De strijd tegen armoede
2. Onderwijs en de digitale kloof
3. Migratie
4. Vluchtelingen
5. Wapenhandel
6. Mensenhandel
7. Drugs
8. Dodelijke ziekten
9. Gezondheidszorg
10. Pharmaceutische patenten
11. Schoon drinkwater en sanitation
12. Een nieuwe – globale – financiële architectuur
13. Vrijheid van handel
14. Geoorloofde protectie

Wat een feest zou het zijn als de voorvechters van die onderwerpen evenveel stemmen in beweging brachten als Piketty...

⁴ Zie : jean Francois Rischard:High Noon, 20 Global Issues, 20 years to solve them, Perseus Press 2002. Rischard, toen nog tweede man van de Wereldbank in Parijs, bepleit een verrassende aanpak door – per onderwerp – coalities te vormen, die gedragscodes te laten formuleren, die door een VN orgaan (zonder vetorecht) verbindend laten verklaren en vervolgens door naming and shaming ingang te doen vinden. Het heeft 13 jaar geduurd voordat global warming tot een begin van supranationale afspraken kwam.

Mondiale armoede bestrijden

Een coalitie tussen have's and have nots. Eerst enkele cijfers:

World Poverty 2005

Of 6.460 billion people

1.310	have more than	\$ 10.00 /day
5.150	have less than	\$ 10.00/day
3.140		\$ 2.50
2.600		\$ 2.00
1.740		\$ 1.45
-----world bank poverty line-----		
1.400		\$ 1.25
0.800		\$ 1.00

Dit is een beklemmend overzicht dat de Wereldbank in 2008 publiceerde. Er is helaas geen hedendaagse versie van. Er zijn wel data beschikbaar die de aantallen aanpassen, maar de onderlinge verhouding wordt – ondanks de ontwikkelingen in China en India – nauwelijks aangetast. De verbeteringen in India laten groei zien in de middenklasse, maar nauwelijks verbetering voor meer dan 300 miljoen mensen beneden de poverty line.

De bovenste 20% (> \$ 10/dag) omvat de bevolking van alle ontwikkelde landen plus de bovenlaag van de andere landen. Het omvat alle Nederlanders, inclusief zelfs onze bijstandsmoeders en jeugdwerklozen.

Piketty's betoog heeft betrekking op de bovenste 1% van die 20%. En betekent dus in feite een herschikking van het meubilair op de bovenste etage.

Die onderste 70% is self employed, dat klinkt aardiger dan werkloos, maar ze werken zich een slag in de rondte, soms als dagloner, soms als straatverkoper, soms op een gehuurde riksha, want anders overleven hun kinderen niet. De kans dat zij een vaste baan krijgen is illusoir in landen waarin minder dan 30% een baan heeft. En bedrijven van ons geleerd hebben van een personeelsbestand van 100 medewerkers geen 130 te maken, zeker niet als het ook met tachtig kan... De rest probeert te overleven in de informele sector, zonder vast inkomen, zonder rechtspositie, zonder zekerheid. Het feit dat hun kinderen in leven zijn gebleven is *the living proof* van de survival skills van hun ouders, onder omstandigheden die wij niet hadden overleefd.

De inkomens lager in de kolom betreffen het gemiddelde per dag. Ze variëren van dag tot dag: soms \$ 2, soms niets, soms hele dagen niets. Het begrip 'het gemiddelde' is een schrale troost op dagen dat je niets hebt. De armoedegrens ad \$ 1.25/dag is een Wereldbank maatstaf om landen onderling te kunnen vergelijken, maar is geen belofte. Het feit dat je met 5 cent meer ingedeeld wordt bij de 340 miljoen die proberen door de grens van gemiddeld 1.45 te breken geeft aan hoe quasi precies zo'n overzicht eigenlijk is, en hoe weinig relevant dit soort gegevens voor de betrokkenen is. Er is geen dochter die thuis komt en haar moeder vertelt: *Mom, you know what happened? Yesterday we broke through the poverty line...!*

Niettemin is dit overzicht buitengewoon zinnig om een beeld te krijgen van de breedte en de diepte van de kloof tussen de top en de basis.

Microfinance, als wonderlijk effectief instrument tegen armoede.

Dit overzicht toont de ontwikkeling van Microfinance sinds 1997, het jaar van de eerste Microfinance Summit.

Outreach Microfinance 1997-2012

	1997	2012
• MFI's*	600	>3700
• Clients	15 <small>million</small>	203 million
• Poorest	7.6 <small>million</small>	115 million

multiplier 5

*MFI = Microfinance Institution

Het laat een wonderbaarlijke groei zien in 15 jaar.

De Poorest 115 million betreft mensen, die op het moment van aansluiting onder de poverty line leefden, voor 85% vrouwen.

De statistieken wijzen uit, dat zij normaliter binnen drie jaar de poverty line overschrijden. Waarom stellen *die* gegevens wel wat voor? Omdat zij een micro-lening krijgen om een income generating asset aan te schaffen: een koe, een riksha, een toolkit voor reparaties etc. Daardoor wordt een deel van hun inkomen tot op zekere hoogte voorspelbaar. En gaan ze van 'is er vanavond wel eten op tafel?' naar 'het moet al raar lopen als er volgende maand geen eten is...' Dat is voor die moeders een *formidabele* verbetering, al is het leven daarmee niet zorgenvrij.

Onder het plaatje staat: multiplier 5. Dat slaat op het gemiddelde aantal gezinsleden dat men in de kost heeft. Dat betekent dat 203 miljoen cliënten staan voor meer dan één miljard personen, van de 3 miljard onder de \$ 2.50 grens. Dat is een formidabel resultaat in 15 jaar. Niet door gelikte folders of TV reclame, want de meeste nieuwe cliënten kunnen niet lezen. De aanwas komt door mond tot mond reclame vanuit omliggende dorpen: *if we can do it, you can do it...*

Economisch perspectief voor de allerarmsten

Is het verantwoord straatarme mensen een lening te geven? Belast je ze daarmee niet met een ondragelijke schuld? Om met die laatste vraag te beginnen: krediet is niet hetzelfde als schuld (behalve in de ogen van accountants.) Krediet, mits goed gestructureerd (niet te groot, niet te klein, aflossing niet te traag, niet te snel, binnen een maand moet het inkomen – na aflossing – vooruit gaan, anders werkt men 'voor de bank ') geeft thermiek onder de vleugels. Niemand is in staat, terwijl de kinderen nog moeten eten, genoeg te sparen om die gereedschapskist te kopen. Maar als men dat geld kan lenen en binnen het jaar kan aflossen, met tussentijds groei in het inkomen, dan heeft men het volgende jaar het volle inkomen, zonder aflossingsverplichting.

Wat de eerste vraag betreft heb ik een familie aangetroffen uit India: moeder, vader, twee dochters van 12 en 14, die bij de start niet meer hadden dan \$ 0.10 per

persoon per dag. En ik dacht: *hoe is het in Gods naam mogelijk dat die twee meisjes leven...* Twee jaar later zaten ze op \$ 0. 40 per dag. Toen ik de moeder vroeg of die lening van 6000 rupee (toen \$ 150) had geholpen keek ze mij ongelovig aan, alsof ik niet begrepen had waarom zij de dag prees dat haar vriendinnen haar hadden ingelijfd.

Les: de vraag is niet hoe arm ze zijn, maar hoe vastberaden ze zijn om hun kinderen in leven te houden. Oikocredit is in dit veld één van de voortrekkers sinds de jaren tachtig. Een paar kerngetallen:

OIKOCREDIT 2014

Leden:

600 kerken en kerkelijke organisaties.

36 Steun Verenigingen (52.000 leden)

Aandelen : 710 miljoen euro (> 80% van St.Ver)

Leningen : 800 MFI's en Coops in 63 landen
uitstaand bedrag;; 800 million

Leningen sinds 1978: 2.113 million.

Terugbetaling: 1.715 million

Dividend: max. 2%

Kosten: 3.2%

Deze cijfers vervullen mij nog steeds met grote verwondering: 1.7 miljard Euro terugbetaald door kleine mensen, die normale banken geen cent zouden geven...!! 600 miljoen ingelegd door 52.000 – zeg maar – verpleegsters en onderwijzeressen, die bereid zijn hun geld – zolang ze het niet nodig hebben – te parkeren op een parkeerplaats met andere verkeersborden en andere voorrangregels, tegen een symbolisch rendement.⁵ En als ze het wel weer nodig hebben kunnen ze het opvragen en wordt het binnen tien dagen terugbetaald.

Wat een prachtig voorbeeld van droom en daad, een coalitie van have's en have-nots, die nu al 40 jaar bestaat.⁶ Geboren en getogen binnen de oecumene.

En onze samenleving ? (actuele illustratie van de Oikos en de Nomos)

Maar het westen heeft andere problemen. Bij ons is het probleem niet de armoede, maar de wijze waarop onze eigen samenleving in minder dan tien jaar na de val van de muur fundamenteel is veranderd. In de naoorlogse jaren hadden wij een *soziale Marktwirtschaft*, waarin 'het vrije spel der maatschappelijke krachten' door de overheid als *guardian of the common good* in toom werd gehouden.

De overheid heeft zich uit die rol teruggetrokken, mede aangespoord door Brussel. Overigens zonder dat een andere instantie die rol van guardian overnam. Integendeel, er zit na zoveel eeuwen beschaving niemand meer aan het roer die bij machte is om STOP te roepen, want de nieuwe godheid van de 'vrije' markt vraagt dat men hem niet in de rede valt. De financiële crisis heeft laten zien dat onbeteugeld winstbejag grote rampspoed heeft gebracht tot in de haarvaten van onze samenleving.

⁵ Voor Nederlandse particulieren is dat 1.55%. Om de kosten van het Nederlandse bureau, dat onder AFM toezicht staat, te dekken houden zij 0.45 in van de 2.00 die zij van Oikocredit ontvangen.

⁶ Zie bijgaand artikel over microkrediet van mijn, dat eerder is verschenen in het PKN-orgaan Festus.

Een paar voorbeelden van overheidsoptreden dat 20 jaar geleden niet voor mogelijk was gehouden:

- De Thuiszorg wordt gemengd tussen niet goed voorbereide gemeenten en hun eigen cliënten. Ontslagen vallen doordat gemeenten financieel niet in staat gesteld worden bestaande contracten te verlengen. Zorgontvangers weten niet waar ze aan toe zijn. En dat alles in naam van de decentralisatie, die de zorg dichter bij de ontvanger zou brengen.
- Vreemdelingen mogen wel in containers gehuisvest, want al te goed kan niet de bedoeling zijn.
- Economische vluchtelingen komen er bij ons niet in. Alsof het niet een basaal mensenrecht is om voor je gezin veiligheid en perspectief te zoeken.
- Het Polenmeldpunt, waar je anoniem je klachten over Polen mag melden, en waar Rutte geen korte metten mee heeft gemaakt.
- Wereldwijd zijn honderden miljarden uitgetrokken voor bestrijding van de financiële crisis (terecht) maar de budgetten voor armoedebestrijding zijn gekrompen. Ook bij ons in Nederland wordt de vluchtelingenopvang gefinancierd uit het – inmiddels sterk verlaagde – budget voor ontwikkelingssamenwerking. Waar ook handelsbevordering mee moet worden gefinancierd.
- De overheidsbijdrage aan ICCO en Cordaid is gedaald van 130 miljoen (2010) naar 7 miljoen (2015), waardoor van zo'n 2000 NGO-partners in het Zuiden afscheid moest worden genomen omdat zij niet langer passen in ons ontwikkelingsbeleid. Zonder dat daar enig onderzoek naar de kwaliteit van hun bijdrage aan ten grondslag heeft gelegen.

In al dit doen en laten zijn normen en waarden terzijde geschoven die tot voor kort onze samenleving kenmerkten.

Het boek van **Joris Luijendijk** laat zien hoe het toegaat in de Londense City, met Wall Street (als) de belangrijkste financiële kerncentrale in de wereld. Hij laat ons zien dat de spelers niet *Immoreel* zijn, want ze doen aan charitas en zijn aardig voor hun ouders en hun vrienden, maar dat hun werksituatie *amoreel*, dat wil zeggen normloos is. Vijftwintig jaar geleden was dat nog niet zo. Jonge bankiers bij Goldman Sachs werd uitgelegd dat het vertrouwen van klanten in hen nooit zou mogen worden beschaamd. De uitdrukking *as safe as the Bank of England* stond voor stabiliteit en moraliteit. Nu wordt men in de City afgerekend op de winst die men maakt. Wie zijn cliënten geen oor wenst aan te naaien en daardoor winst laat lopen, krijgt te horen dat hij de solidariteit met zijn collega's die ook werken voor zijn bonus verbreekt. En dus kan gaan. Ieder kwartaal de onderste 10%...

Ook wij kennen vergelijkbare amorele toestanden in ons land. Waar de IND (Immigratie en Naturalisatie Dienst) aan medewerkers zegt: *als je er niet tegen kan, kun je maar beter een andere baan zoeken*. Van medewerkers wordt gevergd dat zij aan een vluchteling, die bij het eerste 'gehoor' niet gezegd had dat ze verkracht is, te zeggen – als ze daar later fluisterend melding van maakt – dat het nu te laat is om daarmee te komen, want je had toch gezegd dat je alles verteld had? Regels zijn nu eenmaal regels...

Of de sociale dienst, die volgens de WMO uitkeringsgerechtigden moet stimuleren bij te verdienen, maar van die bijverdiensten mogen ze maar 25% houden met een maximum van 192 euro/maand. Dat niveau wordt bereikt bij een bijverdienste van 786 euro/maand. In plaats van haar te huldigen voor haar inzet,

houden we 594 in, want het moet verdorie niet te gek worden. Wie niets bijverdient maakt zich verdacht van werkweigering, en wie 192 wil behouden wordt verdacht niet alles op te geven en als een mogelijke fraudeur bejegend.

Of het bureau verkeersboeten in Leeuwarden, die boetes die niet geheel betaald zijn, verhoogt als waren zijn in het geheel niet betaald, en mensen die die verhoogde boetes niet kunnen betalen niettemin laat gijzelen(!), want hun computer weet niet beter. In 2012 ging het om 35.000 gijzelingen. En na afloop werd de incasso van het inmiddels weer verhoogde bedrag hervat, want al te goed is buurmans gek...

Bij zo'n overvloed aan zorgwekkendheid bekruipt ons – en miljoenen anderen – gevoelens van grote machteloosheid. Theologen voelen zich overvraagd en zijn in hun opleiding überhaupt niet voorbereid op hun rol in tijden waarin de waarden van het evangelie zo stelselmatig in het gedrang komen. In het Oude Testament waren er dan profeten die opstonden en de machthebbers tot de orde riepen. Die hebben wij ook wel, op onderdelen van het beleid, maar bij de centra van de macht krijgen zij niet echt gehoor.

Maar in het OT waren ook anderen, handlangers van de God van Abraham en Sarah, die niet bekend stonden om hun woorden, maar wel om hun daden: de Richteren, de Gideons en Deborah's. Die deden wat recht was, en mensen op rechte paden leidden en tijden van grote crisis. Wij hoeven niet alle zorgen op ons eigen bord te stapelen. Maar wat we wel kunnen is zorgvuldig kijken waar de Richteren van deze tijd zitten, die bondgenoten zijn van diegenen, die tussen de wielen komen, of bevorderaars van initiatieven die tegendruk bieden. Versterk hun werk. Wees hun bondgenoot. Doe wat uw hand vindt om te doen.

Wat zegt de Bijbel?

De katholieke catechismus begint met de essentiële vraag: *waartoe zijn wij op aarde?* Het antwoord moet iets te maken hebben met hetgeen God van ons verwacht, of hoopt, of droomt... Hoe zou het door de Schepper bedoeld zijn? Hij die ons tegen de Mammon waarschuwt als een valse god die onheil aanricht. Welke nomos had Hij in gedachten ten bate van de oikos, de wereld waarin mensen wonen? Het OT bevat geen grootse economische ordening, maar wel een aantal instructies over wat je moet doen en wat je moet laten.

Ten eerste het jubeljaar als fundamentele correctie op het vrije spel der maatschappelijke krachten, dat niet alleen winnaars kent maar ook verliezers. De vrijheid van dat vrije spel wordt aan banden gelegd. Het stelt de mate waarin mensen hun lijf en goed kunnen verliezen onder een limiet. Een nieuwe en ultieme correctie op de economische ondergang van mensen: in het vijftigste jaar krijgen alle verliezers het land van hun voorvaderen terug en keren terug in de kring van hun familie. Waaronder: *want Ik heb hen uit Egypte bevrijd, zij zijn Mij tot knecht, niet U...!* Daarom, iedere 50 jaar: een nieuw begin, een schone lei. alle verliezers gaan terug naar AF en krijgen 200 euro.

Ten tweede: *Er zal geen arme onder u zijn.* En mocht iemand van het eigen volk toch in armoede vervallen, dan zult u hem met mildheid lenen, voldoende voor wat hem ontbreekt. Renteloos.⁷ Na zeven jaar zal iedere lening, of restant daarvan, worden kwijtgescholden. Want er behoort een limiet te staan op schuldig zijn. (En in jaar zes mag je niet proberen met onbarmhartige middelen te incasseren om die kwijtschelding te voorkomen). Daarnaast mag u pand nemen als zekerheid om de terugbetaling voor de debiteur aantrekkelijk te maken, maar niet zijn handmolen of de bovenste molensteen, want dan neemt u het leven zelf tot pand. Wie zijn mantel verpandt moet hem s' avonds terugkrijgen opdat hij zich in zijn eigen mantel ter ruste legt en u zegent. En de dagloner zult u voor het avond is uitbetalen, want hij heeft het nodig en ziet ernaar uit.

Kortom, in de Oikos zoals God die voor ogen had wordt geld geleend aan wie het nodig heeft, voor armen uit het eigen volk renteloos, voor niemand tegen woekerrente (die altijd op misbruik van omstandigheden is gebaseerd), er mag pand genomen worden, maar niet alles, en er wordt bij het eigen volk kwijtgescholden wat na zeven jaar nog niet was (of kon worden) terugbetaald. *Want zij zijn Mijn knechten, niet de uwe!*

Prachtig. Verliezers die niet alles mogen verliezen, die perspectief moeten hebben op herstel. Heeft dit gewerkt? Wellicht niet altijd en niet naar de letter. Want ook toen waren er natuurlijk spelbrekers. Maar als het te gek werd, werden deze woorden uit de kast gehaald. Lees in Nehemia 5 hoe het volk en hun vrouwen (jazeker, de moeders stonden op en zeiden tegen de vaders dat ze het niet pikten) in verzet kwamen tegen de wijze waarop de teruggekeerde ballingen door de zittende klasse van grondbezitters werden behandeld. Ze konden een stukje land krijgen, maar er lag wel een hypotheek op, want niets gaat voor niets. Vervolgens werd bij de eerste de beste misoogst de grond geëxecuteerd en werden hun dochters tot slavinnen gemaakt. Zo hadden de rijken binnen de kortste keren hun land terug met gratis slavinnen erbij, en waren de teruggekeerden zowel hun land als hun dochters kwijt. Nehemia wachtte niet op het jubeljaar en zei niet tot de slachtoffers dat het ooit goed zou komen met dat land en die dochters. Hij hield een donderpreek tot de economische machthebbers. Toen zij zich gewonnen gaven werden zij niet geprezen, maar pakte hij zijn mantel, schudde het stof daaruit en voegde hen toe: zo zal de Heer u uitschudden uit uw huis en uw bezit als u uw woord breekt. Hij veegde hen letterlijk de mantel uit.

Deze voorbeelden bevatten niet alles, want her en der in de bijbel staan andere heldere voorschriften. De oudste daarvan zijn zonder twijfel de Tien Geboden, maar die verwoorden maar een deel van het geheel. Voorbeeld: herhaalde malen wordt gezegd: *gij zult niet begeren* etc. maar nergens staat: *gij zult delen*. Nergens staat vermeld dat je de armen moet voeden en de vreemdeling moet herbergen. Dat is begrijpelijk, want de Tien Geboden werden gegeven tijdens de veertig jaar durende trektocht door de woestijn. Het volk was onder elkaar,

⁷ Let wel: het renteverbod sloeg niet op vreemdelingen of op ondernemers uit eigen volk die hun handelsvoorraad met geleend geld wilden financieren, maar uitsluitend op mensen uit het eigen volk die in armoede vervallen waren. Aan hen mocht je geen rente rekenen en ook niet met winst verkopen. Aan alle anderen mocht je nooit woekerrente rekenen. De vroege kerk heeft dit renteverbod breder getrokken, maar Calvijn zei al, dat het niet gold voor productieve leningen. Bovendien, in het NT – de gelijkenis van de talenten – wordt tegen de man met het éne talent gezegd: “had het dan naar de bank gebracht, dan hadden we er tenminste nog rente op gekregen...” Kortom, ook toen al was dit een normale gang van zaken.

er was geen was vreemdeling. Niemand had honger, want er was manna voor iedereen, van dag tot dag, en op vrijdag voor twee dagen... Maar er was wel behoefte aan geboden en verboden, opdat dat men van elkaars spullen afbleef, mekaar niet zou doodslaan, de buurvrouw met rust liet, het vee niet zou stelen, of dat zilver dat ze meegenomen hadden uit Egypte, want dat zou grote spanning geven en vijandschap, terwijl men de volgende maand weer verder zou moeten. Met zo'n 603.550 mannen van 20 jaar en ouder plus vrouwen en kinderen, dat wil zeggen zo'n 1.5 miljoen in het totaal. Dat vroeg om ordening. Een helder overzicht van geboden en verboden, toegesneden op die situatie. Mozes nu zou aanvullende Geboden voorhouden...:

De kans is groot dat als Mozes nu van de berg zou komen, hij meer geboden in de hand zou houden dan deze tien. Het zou mooi zijn als u een denkgroepje zou vormen om Mozes anno 2010 opnieuw zorgvuldig en eerbiedig uit te luisteren. Voor mij lijkt geen twijfel dat er dan aanvullende geboden boven komen, zoals:

11. Gij zult delen van hetgeen u gegeven is, want gij hebt het van Mij ontvangen.
12. Gij zult de kinderen behoeden en beschermen voor het kwaad, want zij zijn van Mij en Mij behoren zij toe...
13. Gij zult de vrouwen in uw midden niet achterstellen bij de man, want Ik heb ook hen gemaakt naar mijn gelijkenis, om ten volle deel te hebben aan de schepping in al zijn facetten.
14. Gij zult de vreemdeling en de vluchteling ontvangen en behandelen als ware hij uw broeder of zuster.
15. Gij zult niet dulden dat mensen in armoede leven.
16. Gij zult gevangenen niet de rug toe keren en daarmee zwaarder straffen dan de straf die hen is toegemeten.
17. Gij zult uw naaste niet verwonden door schamper te spreken over wat hem dierbaar is.
18. Gij zult in uw relatie tot anderen geen onderscheid maken naar geslacht, ras, huidskleur of geaardheid, want ik heb ook hen gemaakt naar Mijn beeld en gelijkenis.
19. Gij zult de aarde met zorgvuldigheid bewonen, bewerken en bewaren, want het is Mijn schepping voor u, uw medebewoners en de generaties die na u komen.
20. Geen regelgeving door wie dan ook zal de werking van deze geboden reduceren of ontkrachten.⁸

Deze geboden zijn niet verzonnen. Zij zijn ons in de Schrift aangereikt op andere plaatsen, met name in de Bergrede. Van al deze geboden weten wij dat zij lastig zijn. Dit wist Jezus ook toen hij de rijke jongeling antwoordde op zijn vraag wat hij moest doen. Maar het gaat er niet om de nieuwe geboden te toetsen op hun moeilijkheidsgraad of God's verwachting, maar op Zijn bedoeling en hoop. Die lat ligt hoog... Maar mag wel zichtbaar zijn. Als lamp voor onze voet en licht op ons pad.

⁸ Dit laatste gebod is ontleend aan een verrassende bron: het Binnenvaart Politie Reglement, waarin met grote wijsheid is geregeld, dat de schipper indien zulks - gelet op de bijzondere omstandigheden waarin het schip zich bevindt - in het belang is van de veiligheid, gehouden is de beginselen van goed zeemanschap de voorrang te geven boven de bepalingen van dit reglement. Voor de wetgever is dit een uitzonderlijke bepaling., waarbij het doel, het common good, wordt gesteld boven de regel. In de Evangelien geeft Jezus daar steeds weer voorbeelden van, tegen het wetticisme van de Farizeeërs in.

MICROKREDIET, SCHULD OF ZUURSTOF?

GERT VAN MAANEN

Tussen alle verontrustende berichten over de financiële crisis en de ramspoed die deze teweeg heeft gebracht loont het de moeite om speciale aandacht te geven aan microkrediet. Een wonderbaarlijk effectief instrument, dat is ontwikkeld om armen, die te arm zijn om krediet te krijgen van een normale bank toch van krediet te voorzien als middel om economisch vooruit te komen. Medio jaren tachtig hoorde ik er voor het eerst van, toen mijn voorganger bij Oikocredit aankondigde dat microkrediet een speerpuntactiviteit zou worden. Wat was dat dan? Wel, het gaat om armen aan de onderkant van de samenleving, die kleine bedragen – zo'n 100 dollar – lenen om iets aan te schaffen waarmee ze geld kunnen verdienen, zoals gereedschap, of een koe, of een fornuisje waarop je tortilla's kunt bakken die je op straat kunt verkopen. Met wekelijkse aflossingen, een jaar lang. Maar na dat jaar is alles wat ze met dat gereedschap, of die koe, of dat fornuisje verdienen voor henzelf. Ik hoorde het met grote scepsis aan. Want voor je het weet kost het 60 dollar om 52 wekelijkse aflossingen te incasseren en te administreren. Als een bedrag van 100 dollar zulke wonderen doet, is het dan niet beter dat gewoon aan hen te geven, voor mijn part via het Werelddiaconaat, dan erop aan te dringen dat ze dat terugbetalen? Met rente nog wel! Bovendien: wat is daar oecumenisch aan?

Ik had het fout. Als je aan straatarme mensen 100 dollar geeft, eten hun kinderen die avond zoals ze in geen maanden gegeten hebben. En krijgen ze de volgende dag schoenen. En worden medicijnen gekocht voor oma. Binnen een paar weken is dat geld op, zonder dat iemand komt aanlopen met een nieuw briefje van 100 dollar, omdat hij begrepen heeft dat het nu zijn beurt is. Waar niets is, worden giften gebruikt voor acute noden. Leningen worden gebruikt – althans zo zou dat moeten zijn – voor iets waarmee je geld kunt verdienen, zodat je je kinderen ook volgende week, of volgende maand nog te eten kunt geven. Daar gaat het om. Als armen – met een beetje hulp – dat kunnen bewerkstelligen gebeurt iets existentieels in hun leven: ze verleggen hun horizon van *“Is er vanavond wel iets te eten?”* naar *“het moet al raar lopen als we volgende maand geen eten op tafel hebben!”*

Is dit een droom? Nee! Wat de droom van sommigen was, werd tot een feit voor miljoenen. Een paar cijfers. In 1997 vond de eerste microcredit summit plaats, in Washington. Een bijeenkomst van 600(!) organisaties die van armoede werk maakten en mensen in staat stelden dat zelf te doen... Toen hadden al die organisaties samen 15 miljoen(!) cliënten, waarvan 7.6 miljoen(!) behoorden tot de laagste onderkant van de samenleving. Ik was erbij en keek mijn ogen uit.

Nu zijn we 15 jaar verder. En gaat het om 3600(!) organisaties, met 200 miljoen cliënten, waarvan 137 miljoen behoren tot – wat men noemt – de armsten. Een indrukwekkende groei, zeker als men in aanmerking neemt dat dit mensen betreft waaraan banken geen boodschap hebben. Bovendien: de groei is niet het gevolg van mooie folders en verleidelijke TV reclames, want het gros van deze cliënten kan niet lezen en heeft geen elektriciteit, laat staan TV. De groei is voor 95% het gevolg van mond tot mond reclame: *‘als het ons helpt, dan helpt het jou ook’*. Bovendien mag je aannemen, dat deze aanwas niet had plaatsge-

vonden als niet miljoenen armen hadden gezien dat het hun burens daadwerkelijk beter ging. Want ze mogen dan arm zijn, ze zijn niet blind.

Waarom ging dit zo goed? En als het zo kon, waarom deden normale banken dat dan niet? Kort gezegd: banken zijn voor mensen met geld, niet voor mensen zonder geld. Dat klinkt wat bot, maar daarachter zit, dat banken worden gefinancierd met spaargeld. De centrale bank ziet erop toe, dat dat spaargeld niet verloren mag gaan. Dus mag men alleen kredieten geven tegen zekerheden: onderpand, hypotheek, garanties. Zodat als het fout loopt er een andere bron is waaruit de lening kan worden terugbetaald. Armen kunnen dat soort zekerheden niet geven en dus blijft de deur voor hen dicht.

Mohammad Yunus, de oprichter van de Grameen bank in Bangladesh en de latere Nobelprijswinnaar (niet voor de economie, maar voor de vrede...) doorbrak die patstelling door leningen te geven aan groepen van vijf vrouwen, die onderling voor elkaar garant staan. Bankiers en toezichhouders zeggen dan: ‘*garanties van mensen die niets bezitten zijn niets waard, vijf maal nul is nul!*’ Zij hadden het mis. Want als één van deze vrouwen ziek wordt en een paar weken lang geen inkomen heeft, springen die vier anderen bij. En die verrekenen dat later weer, als zij weer werkt. Door te werken met dit soort groepen loste Yunus nog twee andere problemen op. Ten eerste dat die vrouwen zelf de selectie doen, want als je voor elkaar tekent dan wil je wel weten wie die ander is en of het lonend is wat ze met dat geld gaat doen. Ten tweede: de incasso. Eens per week is er een bijeenkomst van zes groepen met de bank en in de pauze zamelen de voorzitters van de groepen in wat hun groep moet terugbetalen. Daarna komen deze voorzitters naar voren om het hunne af te dragen. Iedere groep probeert de schaamte te vermijden om in het zicht van allen door de mand te vallen. Sommige commentatoren zeggen: *dat geeft wel een grote sociale druk, klopt dat wel?* Anderen zeggen: *kijk naar de uitkomst en luister naar die vrouwen.* Die zeggen: *we kregen niet alleen een lening maar ook vier vriendinnen die ons even uit de wind houden als het tegenzit... Wat een verschil met vroeger...!* Zo kwam Grameen tot terugbetalingscijfers boven de 95%, aanzienlijk hoger dan normale banken in Bangladesh. Later besloot men dat die onderlinge garantie, die als een dreiging boven alle groepsleden hing, niet hoefde. De regel: *zolang een groep op achterstand zit, kan niemand van die groep een vervolglening krijgen* was voldoende om gezamenlijke aflossing te bewerkstelligen.

Nog een paar cijfers. Wereldwijd heeft 80% van de wereldbevolking minder dan 10 dollar per dag te besteden, waarvan de helft minder dan 2 dollar. Volgens gegevens van de Wereldbank uit 2008 ging dat toen om 2.6 miljard mensen, waarvan 800 miljoen minder dan 1 dollar hadden. Gemiddeld. Dat wil zeggen soms 2 dollar, soms niets, soms dagen lang niets. Dat is de doelgroep van microkrediet. Aangenomen dat die 200 miljoen leners eten op tafel brengen voor vijf personen, wordt ongeveer een miljard mensen met microkrediet bereikt. Dat is formidabel.

Gaat alles goed? Nee, natuurlijk niet. Van die 200 miljoen hoeft maar 10% het niet te redden en je hebt 20 miljoen voorbeelden van wat er fout kan gaan. Bovendien: het model werkt alleen als het met grote striktheid en discipline wordt uitgevoerd. Daarin is in de afgelopen jaren de klad gekomen, met als meest schrijnende voorbeeld de Indiase deelstaat Andhra Pradesh. Het begon met de Indiase overheid, die zo onder de indruk was van de effectiviteit van

microkrediet, dat alle banken verplicht werden daaraan het hunne te doen, hetzij zelf, hetzij door bestaande microfinancieringsorganisaties met leningen te financieren. Dat leidde tot een soort bancaire run op deze activiteit, waarbij een aantal fundamentele regels verdampten: dat cliënten maar lid konden zijn van één groep, dat de lening voor een productieve investering moest worden gebruikt, en dat men tezelfdertijd maar één lening kon krijgen, als waarborg tegen overcreditering. Bovendien steunde de overheid met kracht haar eigen model, dat werkte via Self Help Groups. Zo werd het model aanbod- in plaats van vraaggestuurd. Dat leidde tot een immense overcreditering, die werd aangejaagd door medewerkers die – net zo als hypotheekjagers in Amerika – op provisiebasis werden betaald voor iedere nieuwe lening. Consumptief of productief, het maakte niet uit. Bovendien kwamen nieuwe spelers met een uitgesproken winstoogmerk in plaats van een overwegend sociale doelstelling op deze ‘markt’. Het resultaat was dat cliënten in Andhra Pradesh steeds meer leningen werden aangesmeerd en uitkwamen op een gemiddelde schuld van Rs 65.000 (= US \$ 1300), waar het nationale gemiddelde US \$ 150 bedroeg. Toen eenmaal duidelijk werd dat deze schuldenlast voor het doorsnee gezin volstrekt ondragelijk was, zette dezelfde overheid medefinancieringsorganisaties – de voornaamste concurrenten van haar eigen programma – onder curatele en riepen politici op leningen aan dit soort organisaties niet terug te betalen. Sterker nog: sommige zeiden dat terugbetaling zelfs strafbaar was. Zo werd het model in Andhra Pradesh tot politieke speelbal, en de kritiek op het ontspoorde model waaierde uit naar andere deelstaten en andere landen. En leidde wereldwijd tot grote vraagtekens.

Zo kwam VPRO Tegenlicht in februari 2012 met een vernietigende analyse van microkrediet, waarin in feite de euforie van de afgelopen 20 jaar werd afgestraft. Daarin kwamen naast Yunus ook notoire tegenstanders aan het woord, die stelden dat de paar succesverhalen van armen die via microkrediet nu geslaagde entrepreneurs waren geworden verbleekten bij de veel grotere aantallen die van de regen in de drup gekomen waren. Het laatste is onzin, maar het eerste deel van die opmerking is terecht: micro-clieñten zijn helemaal geen geboren entrepreneurs die hopen op een bloeiend bedrijf. 95% van alle cliënten heeft maar een doel: *eten op tafel, niet alleen vanavond maar de hele volgende maand*. Ja, zeggen de critici, maar dat draagt niet bij aan de nationale economische groei en is dus niet ontwikkelingsrelevant. Ach toch! Voor de betrokkenen is de overgang van vanavond eten naar de hele volgende maand eten onwaarschijnlijk relevant. Maar dit soort tastbare groei wordt niet gemeten, omdat de nationale cijfers alleen kijken naar de formele economie en geen instrumenten heeft ontwikkeld om de groei binnen de informele economie te meten.

Een tweede belangrijke stelling van de critici is, dat krediet hetzelfde is als schuld en dat je het armen niet aan mag doen hen met schuld te overladen. Onze ervaring is anders: krediet, mits goed gestructureerd, is geen schuld maar zuurstof voor economische ontwikkeling. Je ziet dat bij bedrijven die door middel van krediet een economische sprong naar voren willen maken. Maar – zagen wij bij Oikocredit – krediet is ook hét instrument om economische achterstanden recht te trekken, doordat de een – wanneer hij tijdelijk de beschikking krijgt over geld van de ander – zijn achterstand kan verkleinen.

De meeste armen zijn niet in staat om voldoende te sparen om een riksha, een koe, een fornuisje of goed gereedschap te kopen waarmee ze geld kunnen verdienen, zeker niet zolang hun kinderen 's avonds onvoldoende te eten hebben. Dan valt er niets te sparen. Maar als iemand hun krediet geeft waarmee de aankoop kan worden gefinancierd, zijn ze in staat om uit de opbrengst hun gezinsinkomen te laten groeien én de lening af te lossen. Mits die lening goed gestructureerd is, dat wil zeggen: niet te hoog of te laag, aflossing niet te snel, niet te langzaam, rente niet te hoog en al in het eerste jaar voldoende extra inkomen genererend, dan is het een prachtig model.

Je hebt hulpkrachten nodig om daar heel goed naar te kijken, want teveel krediet of te snelle terugbetalingstermijnen kan de lener – en daarmee ook de uitlener – in grote moeilijkheden brengen. Banken vervullen die functie voor mensen met geld, die voldoende zekerheden kunnen geven. *Wie heeft zal (mits mits mits) gegeven worden* is een van de weinige bijbelteksten die door banken naar letter en geest in praktijk worden gebracht. Zij nemen spaargeld in van tienduizenden spaarders en zetten dat om in krediet aan honderden leners, die zich zo'n lening kunnen veroorloven, op een zodanige wijze dat dit spaargeld niet verloren gaat. De Oikocredits van deze wereld doen dat voor mensen zonder geld, die onvoldoende zekerheden kunnen geven. Zeker, ook door Oikocredit wordt interest berekend om de kantoorkosten, een symbolisch dividend voor de aandeelhouders en een passende risico-opslag te financieren. Dat is voor de meeste leners geen probleem. Voor hen is het interestniveau niet het belangrijkste punt, wel dat zij beschikking krijgen over de hoofdsom die hen in staat stelt iets te kopen waarmee inkomen kan worden verworven.

Al doende hebben wij leren zien dat krediet niet hetzelfde is als schuld (behalve in de ogen van boekhouders en accountants). Krediet – mits goed gestructureerd – geeft lucht in de longen en thermiek onder de vleugels. De meesten van ons wonen in huizen met hypotheek. Dankzij die hypotheek kunnen we wonen zoals we willen. Zolang we de rente en aflossing kunnen betalen gaan we niet onder schuld gebukt. Dat gebeurt pas als we dat niet meer kunnen betalen. Dan verandert krediet van kleur en wordt tot schuld, van hulp tot last, van middel tot kwaal. Wereldwijd wordt gebeden: *vergeef ons onze schuld* maar niemand voegt daaraan toe: en *sluit ons uit van krediet*.

De critici van microkrediet hebben gelijk dat je in deze bedrijfstak zéér kritisch moet zijn op mogelijke ontsporingen. Ze hebben ongelijk door met het hier en daar vervuilde badwater het hele kind weg te doen. Bovendien: ze hebben geen van allen een ander systeem achter de hand, dat honderden miljoenen in staat stelt inkomen te verwerven in een samenleving die hen tijdens hun leven geen vaste baan zal aanbieden. Het alternatief voor deze armen is niet dat ze geen lening meer gaan afsluiten, maar dat ze uitsluitend bij woekeraars terecht kunnen. Tegen tarieven van 20% per dag in plaats van per jaar. Zij romen af wat die mensen kunnen verdienen zonder enige uitzicht op verbetering.

In dit veld is Oikocredit een van de oudste stuwende krachten en de grootste die in hoofdzaak werkt met geld van gewone kerkmensen. Die hebben doorgerekend dat krediet van credo komt. In het Duits heet een crediteur een Gläubiger, iemand die gelóóft in God en in Zijn bedoeling met de ander, in Zijn hoop dat hen door hun medemensen recht zal worden gedaan. Recht!

Oikocredit is een van de voortrekkers, die sociaal rendement zwaarder laat

wegen dan financieel rendement en die inmiddels meer dan 600 microkrediet-organisaties financiert, die een effectieve sociale aanpak zwaarder laten wegen dan snelle verdiensten. Helaas hebben in de draaikolk van Andhra Pradesh ook Oikocredit partners schade opgelopen, want ook daar hebben de goeden onder de kwade geleden. Maar – nu je weet hoe het werkt – verdient het model als zodanig verdubbelde steun. Immers, het aantal wachtenden na ons is nog 2.6 miljard...

CV Gert van Maanen (1941)

1. loopbaan: Advocatuur, Nedlloyd (directie HRM en Rederij),
ING-Bank (RvB, HRM) Oikocredit (Alg. Dir.)

2. Na vijven: drie rode draden:

- vanaf 1970 tot nu Kerk en samenleving Algemene Kerkvergadering NHK, Kerk en Wereld, Stuurgroep SoW, GRA, Oikos, KerkinActie, Oecumeneberaad.
- vanaf 1973 tot nu Ontwikkelingssamenwerking oprichting Oikocredit, ICCO, Cordaid, Wereldraad, Microfinance Centre Warsaw, RAWOO, AIV
- vanaf 1978 tot nu Apartheid / Zuid Afrika Wilgespruit Fellowship Centre, Christian Fellowship Trust (Beyers Naude), Radar.

Getrouwd met Ds Joke van Maanen-Feijen (1944), psycholoog en theoloog.

- 15 jaar gewerkt voor Beyers Naudé.
- tot 2003 predikant Voorburg.
- laatste voorzitter Landelijk Missionair Collectief (Wim Kist).

GELOVEN, HOPEN EN LIEFHEDDEN ZIJN DE MOTOREN VAN DE ECONOMIE

JAN KROESEN

Economie: Iedereen heeft ermee te maken. De crises van de laatste jaren zitten nog vers in het geheugen. Eerst de bankencrisis, daarna de eurocrisis. Bankiers en politici hebben het gedaan. De bankiers maakten zodanig ingewikkelde producten, dat ze zelf niet meer snaptten wat ze verhandelden. Bovendien waren banken nonchalant in het verstrekken van hypotheek. En politici die zich lieten adviseren door economen, die er volslagen naast zaten. En weer andere politici die hun hypotheek niet konden terugbetalen. En de banken wisten dat¹. Winst kon altijd nog gemaakt worden op de huizen die tegen hogere prijzen dan de waarde van de hypotheek verkocht werden. Verder zijn er 'brutale' kredietnemers en onbekwame dan wel incompetente toezichthouders genoemd als mede veroorzakers. Zo zijn er vele mede veroorzakers geweest, maar elk van hen was maar een klein radertje in een groter geheel. Iedereen probeerde zo goed als mogelijk te overleven in een systeem dat 'steeds meer risicovolle ingrepen vereiste'. Voor elke ingreep was wel een goede reden aan te voeren.

Het geloof van de economen

Voor het eerst sinds Thatcher in Engeland en president Reagan in de Verenigde Staten de neo-liberale mores op het politieke schild hieven, hoor je klip en klaar dat de liberale economie niet (meer?) werkt. Het credo 'Greed is good' van de liberale economie verliest z'n geloofwaardigheid. Alan Greenspan moest openlijk erkennen dat het eigenbelang van banken en instellingen niet gelijk oploopt met het algemeen belang.² Dat was eigenlijk wel een grondgedachte van de (neo)liberale economen. Eigenbelang in het algemeen zou bijdragen aan een welvarende samenleving. Een uitgangspunt, voor het eerst beschreven door de beroemde grondlegger van de economie Adam Smith, dat lange tijd het evangelie van de economische wetenschappen is geweest en in veel opzichten nog steeds is. Smith zag overall een mechanisme dat leidde tot een ordening, zonder dat God, overheid of gilden er aan te pas kwamen. Een zich als vanzelf aftekenende coördinatie in heel de chaotische verscheidenheid aan handelingen, transacties en overeenkomsten van burgers overall in de wereld. Het leek alsof in heel die mierenhoop, waarin ieder handelde naar eigen inzicht en op grond van eigen belangen, een 'onzichtbare hand' aan het werk was om orde te scheppen in dat ogenschijnlijk regelloos gebeuren. Een term die een gesecculariseerde variant is van de 'hand van God'. Wellicht zou ERH vinden dat Adam Smith zonder de leer van 'de voorzienigheid Gods' niet had kunnen komen tot zo'n visie.

Met de nadruk die Smith en zijn volgelingen legden op de empirische grond-

¹ Justitiële verkenningen, jrg. 35, nr 6, 2009, bl 78.

² Idem, bl. 5, 6

vesten van economie als wetenschap is een belangrijke bijdrage gegeven aan het beeld van economie als objectieve wetenschap. Men sprak van 'een kosmologisch gebeuren, dat als het mechaniek van een uurwerk achter de simpele zichtbaarheid van de wijzers en de wijzerplaat schuilging'. De werking van 'de onzichtbare hand' of van de markt, zo het ook ging heten was in de achttiende eeuw het bewijs dat God niet bestond. De samenleving behoorde tot het rijk van de natuur, zo was men van opvatting.³ Economie is in die optiek ook een natuurlijk proces. Diepe armoede en schrijnende ongelijkheid, kindersterfte, het maakte allemaal deel uit van de natuur, die nu eenmaal hard is voor haar kinderen. Dergelijke opvattingen hebben zeer bijgedragen aan onze gedachten (beeldvorming) over de markt en de mechanismen (sic) die daar heersen. De markt groeide uit tot wat gezien werd als het coördinatiemechanisme van handel en bedrijvigheid. Beloningssystemen, al of niet aangevuld met bonussen, worden 'marktconform' vastgesteld. Dat klinkt alsof er iets aan het werk is dat los van onze invloed bestaat. Een ideale markt, die – wanneer mensen vanuit hun eigen behoeften en belangen handelen en daarover absolute transparantie betrachten – perfect functioneert. Natuurlijk duurt het (nog) een poos voordat de onvolkomenheden van de markt weggewerkt zijn. Is dat echter eenmaal het geval dan raken vraag en aanbod maximaal op elkaar afgestemd. Dit geloof in de markt is het liberale credo gebleven tot op de huidige dag.

Zonder recht en vertrouwen geen goed functionerende markt

Markten zijn echter geen zelfstandige grootheden, die vrij zijn van bemoeiingen door de staat en dus ook niet vrij van mensen. Altijd zijn er mensen en instanties geweest die zich inlieten met economie. Niet zozeer uit belangstelling, maar zo laat Koen Haegens⁴ zien, juist om de markt mogelijk te maken. Uit noodzaak dus. Via verbetering van rechtssystemen. Een markt die uit zichzelf zou moeten blijven bestaan is zeer onzeker (je weet nooit of de prijs die je betaald ook een terechte prijs is) en bovendien erg onstabiel. De eeuwen door zijn er instituties geweest die zich met de markt en de economische verhoudingen hebben beziggehouden. Dat varieert van tempels in de oudheid (het oude Babylon,) koningshuizen, gilden, kloosters, stadsbesturen, en in onze tijd, een getrappt stelsel van overheden. Ook religieuze instanties kunnen die rol vervullen en hebben die ook vervuld. De kern waar deze instanties voor dienden op te komen was het zorgen voor vertrouwen. Zonder een context waarin het mogelijk is dat mensen elkaar vertrouwen geven, kan een markt niet functioneren. Zonder dat is er alleen sprake van een gemankeerde economie. Het ideaal van een zelfregulerende markt is dan ook een droombeeld. De verwevenheid van overheid en economie/markt is zelfs zo nauw dat je je (voorzichtig?) kunt afvragen of de overheid niet zelf ook deel uit maakt van de economie. Erg interessant in dit verband is de opmerking van de econoom Willem Buiters,⁵ dat de 'financiële autoriteiten' (centrale banken, wetgevers, toezichthouders) in de afgelopen periode te veel de denkbeelden, zorgen en belangen van de financiële gemeenschap tot die van henzelf (hebben) gemaakt. Een opmerking die

³ Koen Haegens, *De grootste show op aarde*, Deel I, Hoofdstuk 2

⁴ Koen Haegens, auteur van het boekje *De grootste show op aarde en Neem de tijd*.

⁵ Sinds 2010 hoofdeconoom van de Amerikaanse bank Citigroup.

reeds in 2009 werd gemaakt. Het gebeurde niet met opzet allemaal, maar was eerder het gevolg van een socialisatieproces waarin toezichthouders en de spelers op de financiële markten te dicht op elkaars lip zaten om nog op een goede manier kritiek te kunnen oefenen. Dat maakte het mogelijk dat de financiële markten geheel losgezongen raakten van de reële economie⁶. Hoe dat verder werkt beschrijft Joris Luyendijk in zijn boek 'Het kan niet waar zijn'. Hij doet dat prachtig en heeft terecht daar dan ook een mooie prijs voor gekregen (Publieksprijs). Zo achter elkaar gezet lijkt het een beetje paradoxaal. Een goed functionerend toezicht draagt bij aan vertrouwen in de financiële markten. Waar dat faalt en waar de financiële markten losgezongen raken van de reële economie, daar verdwijnt het vertrouwen.

De hoop van de oude Adam

Je kunt je afvragen wat dit betekent voor de economie als wetenschap. Niemand heeft de crisis van 2008 voorzien. Althans niemand van de economen die domineerden in het politiek-economische circuit. Economen geloofden gewoon niet dat zo'n crisis kon ontstaan. Daar voorzagen hun theorieën niet in⁷.

Misschien is dat wel omdat het geloof van de economen en van de politici geïnspireerd wordt door hoop. Hoop dat de dingen zo blijven als ze zijn. Hoop dat onze belangen veilig zijn of worden gesteld. Die hoop is overigens een erfenis van het Christendom, zo laat ERH ons weten. We hopen morgen weer net zoveel te verdienen als gisteren en liefst nog wat meer. Groei is daarom noodzakelijk. Vanaf het begin der tijden is dit echter de hoop van de oude Adam. Met een knipoog naar het scheppingsverhaal schrijft ERH alsof de oude Adam in het Paradijs bij zichzelf dacht dat alles vanaf de eerste dag toch al goed was. 'En Eva was waarschijnlijk erg aantrekkelijk (hübsch) en de appel smaakte erg goed – laten we hopen dat het zo verder gaat'. Maar dan ook onmiddellijk daarachter aan heel stellig: 'Alle hoop zet het verleden voort, alle geloof echter zet zich in voor de toekomst'.⁸ De termen geloof en hoop worden vaak door elkaar gehaald. Wanneer je zegt dat economen in hun theorieën geloven, dan wordt meestal bedoeld dat zij hun theorieën voor waar houden. Ze zeggen iets over de werkelijkheid en op grond daarvan doen ze (dat doet alle wetenschap) voorspellingen over hoe de dingen zich zullen ontwikkelen op korte en middellange termijn. En daar is ook niets mis mee. De oude Adam heeft zo zijn behoeften. Wat ERH de economen verwijt is dat deze oude Adam door hen verlicht is verklaard en hem als zodanig laten gelden voor de hele mensheid. Als je de mensen bij elkaar wilt houden kun je beter over liefde en hoop praten dan over geloof. Geloof verdeelt, "daar komen maar conflicten van" daar komt niets goed van...", zo hoor je tegenwoordig vaak in het maatschappelijk debat over de voors en tegens van religies. Alsof de Drie-eenheid van geloof, hoop en liefde door termen die niemand pijn doen vervangen zou kunnen worden. Toekomst scheppen, betekent ook crisis, ook in de economie. Je moet het heden uithouden, verdragen, zonder dat er iemand is die je succes verzekert voor de toe-

⁶ Justitiële verkenningen, jrg. 35, nr 6, 2009, bl. 83

⁷ Justitiële verkenningen, jrg. 35, nr 6, 2009, blz. 80

⁸ Eugen Rosenstock-Huussy, *Friedensbedingungen einer Weltwirtschaft*, blz 235. Letterlijk: aller Glaube setzt die Zukunft durch!

komst. Dat is iets wat de economen niet kennen. Overigens zijn het niet alleen de economen die hiermee een veeg uit de pan krijgen. Eigenlijk doen wij dat allemaal. ERH noemt in zijn rijtje ook de theologen en de kerken en de oecumenische Raad van Kerken van zijn tijd. Niet alleen de marxisten en humanisten maken zich hier schuldig aan. Teveel is men er op uit om in het Diesseits de hemel op aarde te vestigen. Dat is wat ERH noemt 'het geloof van de economen'. ERH citeert een prachtige oneliner van de socialist Jules Guesde tegen Emile Zola (1880 in Frankrijk): 'Wij zullen de mensen dwingen gelukkig te zijn. Ze zullen er niet om heen kunnen dat ze gelukkig moeten zijn'.⁹ Economie, planning, dat zijn toverwoorden die ervoor zorgen dat het Paradijs (Jenseits) als vanzelf uit het Diesseits voortkomt. Geloof en hoop worden hier echter verwisseld.

Geloof wil zeggen dat je onder een imperatief staat, die je uit je comfort zone haalt. In tegenstelling tot hoop, gaat geloof in zekere zin tegen de wereld in. 'Bij geloof hoort altijd een bepaald soort onverschilligheid voor de zichtbare wereld', schrijft ERH. Misschien is 'onverschilligheid' niet helemaal de juiste vertaling hier. Eerder gaat het er denk ik om dat je de wereld op een bepaald moment niet te serieus neemt. Dat je het eenmaal bereikte niet verabsoluteert en het zo handhaaft, maar dat je dat juist durft te verlaten om een andere route in te slaan, die minder zeker lijkt, maar wel iets nieuws begint waarmee je antwoord geeft op een nood, zonder dat je vooraf de zekerheid hebt dat het lukt zoals je denkt dat het moet. Mensen die dat durven, maken meer verschil dan de mensen die te lang voort blijven gaan op platgetreden paden. ERH wijst in dat verband graag op de Heiligen van de Kerk. Mensen die durven af te wijken van de norm die eigenlijk al verouderd is.

Geloof hervormt economische verhoudingen

Rosenstock-Huessy geeft in zijn artikel 'Der Glaube der Ökonomen und die Ökonomie des Glaubens' het voorbeeld van het naoorlogse Duitsland. Na de oorlog kan dat Duitsland zich alleen nog een staat noemen dankzij mensen als Helmuth James von Moltke en Bonnhoeffler. Dat is precies voor een toekomst gaan zonder garantie vooraf op welslagen. Zonder dat je er vooraf een parlementaire meerderheid voor gewonnen hebt. Wie vooral hoop koestert en niet ook liefde en geloof in zich draagt, loopt vast in een wereld die te massief wordt.¹⁰ En juist daar gaat het om geloof. Geloof is contrafactisch, heeft wel te maken met feitelijke omstandigheden, maar neemt beslissingen die daar tegen in gaan om juist zo vernieuwing tot stand te brengen. Zo kan Angela Merkel gezien worden met haar credo 'Wir schaffen das'. Zo bezien en gezegd (dus uitgesproken) brengt niet de economie een betere wereld tot stand, maar hervormt geloof (van soms maar enkelingen, zie boven) de economische verhoudingen. De economie van het geloof begint met het gehoor geven aan een imperatief waarmee – een deel van de wereld – beter kan worden. Economie moet

⁹ Eugen Rosenstock-Huessy, *Friedensbedingungen einer Weltwirtschaft*, bl 224

¹⁰ Bij een wereld die te massief wordt kun je denken aan een wereld waarin mensen zich onderwerpen aan allerlei plannen, die van voor tot achter zijn doorgerekend. Een wereld waarin bureaucratie belangrijker is dan de mensen zelf. Of zich met allerlei technologie omgeven teneinde de eigen situatie te handhaven en veilig te stellen.

uiteindelijk ook een economie zijn of worden, waarin mensen (wij dus) kunnen helen. Heilseconomie. Het oikokrediet waar Gert van Maanen over sprak is te zien als een inzet op het helen van mensen, door winst in te zetten voor de have-nots. Dat werk is Liefde-werk, zou iemand als Kierkegaard zeggen, want draagt het stempel van de Eeuwige in zich.

Voorwaarden voor verandering van het financieel-economisch systeem

De bijdrage van ERH aan het debat over de economie en de hervorming ervan laat zien dat verandering en verbetering (dus) niet alleen uit de economie als wetenschap voortkomt. Met nog grotere nadruk moet je ook zeggen dat verandering van het economische systeem niet voortkomt uit dat systeem zelf. En Joris Luyendijk laat niet na te waarschuwen dat dit economische systeem mondiaal werkt. Zijn grote prangende vraag is en blijft: Hoe krijg je een mondiaal werkend systeem (dat z'n eigen blinde gang gaat) weer onder controle? Er is geen God die met de vuist op tafel slaat. Er is ook geen wereldregering, die de wereldwijde financiële sector tot de orde kan roepen (zo dat al wenselijk is). Er is kortom geen sterke partij. We hebben eigenlijk alleen mensen die binnen dat systeem werken en zodoende op de rem kunnen trappen, die kunnen zeggen dat dit zo niet verder kan. Gewone mensen, zoals u en ik die, zo schrijft ERH. Hoewel ERH dit binnen een heel andere context schrijft, lijkt het alsof ons heil daarvandaan moet komen. Want mensen die het lot van hun zonen en dochters niet in de hand hebben, moeten er wel naar streven dat er een rechtvaardige en billijke ordening is of komt, die voorkomt dat zij (de mensen) verkommeren. Mensen hebben het recht nodig en er zijn problemen waarvoor een nieuw Recht voor gevonden en ontwikkeld moet worden. Je moet de behoefte van mensen om rechtvaardig te zijn, niet onderschatten, schrijft ERH¹¹. Mensen hebben juist behoefte aan oplossingen die ook rechtvaardig zijn en ook in rechtsregels zijn opgenomen. Ook op mondiaal, internationaal niveau. Oplossingen zullen dus ook gevonden moeten worden op het niveau van internationale rechtsinstituten, zoals bijvoorbeeld het IMF. Mensen zijn niet oer en oerslecht. De meeste mensen waarmee Luyendijk sprak zijn op zich aardig en goedbedoelend. In het boek van Luyendijk zit iets van de opvatting dat wanneer het systeem maar verandert dat het dan anders zou kunnen lopen, zoals Koen Haegens ooit zei in 'De Wereld Draait Door'. Maar systemen veranderen alleen maar als er mensen zijn die 'nee' kunnen en durven te zeggen tegen een voortgang van het systeem. Een boek als 'Het kan niet waar zijn', draagt bij aan die bewustwording. Het laat mensen beseffen dat het zo niet langer verder kan met de financiële sector. Dat bewustzijn en een geloof dat het ook anders kan, moet zich paren aan economische kennis van zaken. Alleen dan kan er een heilseconomie bestaan. Heilseconomie is alleen maar mogelijk, wanneer mensen van goede wil zich niet willen laten opsluiten en bepalen binnen systemen, maar deze juist open breken. Wie echter op zo'n manier 'nee' wil zeggen tegen de suprematie van de financiële systemen, 'has to know a lot', zou ik Duncanson na willen zeggen. Vandaar ook de nadruk op 'economische kennis van zaken'. Alleen wanneer er mensen zijn die dat willen en kunnen en tevens

11 Eugen Rosenstock-Huussy, *Das Geheimnis der Universität*, 1958. blz 80

in hun positie de moed opbrengen om solidair te zijn met de potentiële en actuele slachtoffers van een economie die is losgezongen van de menselijke werkelijkheid, kan er iets gebeuren dat er werkelijk toe doet. Uiteindelijk gaat het om de vraag wie in deze gemondialiseerde wereld, op welke positie hij of zij zich ook bevindt, zich iets gelegen wil laten liggen aan een ander, ook als je die ander niet (volledig) begrijpt. De economische wetenschappen worden er onzuiverder door misschien, maar het economisch systeem houdt op oppermachtig te lijken.

DE SCHIJN-EXACTHEID VAN DE ECONOMIE

WILMY VERHAGE

Je kan er niet om heen, het financieel economisch handelen met bijbehorende instituties is een westerse uitvinding, met impact op de hele wereld. Onze industriële wijze van organiseren geldt overal als norm. Het gaat uit van het generaalmodel: aan de tekentafel wordt het plan bedacht – tegenwoordig door welwillende politici – dat vervolgens door strikt gehoorzame lichamen (maar ja, wie is dat nou) dient te worden uitgevoerd. Top down. Punt uit. De dood of de gladiolen. Het model is door Napoleon in heel Europa geïntroduceerd als staatsorganisatie en door velen nagevolgd als bedrijfsorganisatie. Als je er bij hoort zit je in het systeem, ingeplugd in de geldstroom, als je er buiten valt tel je niet mee.

Wij zitten met een financieel economisch stelsel opgescheept dat de wereld in tweeën deelt. Tussen have's, dat zijn wij mensen in het westen, en have not's, dat is de rest van de wereld. De rest van de wereld bestaan voornamelijk uit onze voormalige koloniën of, wat in onschuldiger tijden wel veelzeggend 'win-gewesten' werd genoemd. (Zoals Drenthe, Limburg en Brabant tot in de 19de eeuw trouwens ook nog werden beschouwd: Onze voorvaderen zijn dicht bij huis begonnen met de ontginning tot nut van de eigen gemeenschap, vereend in zeven provinciën). Het is een stelsel dat, als het maar gewoon doorgroeit en niemand aan het roer staat, ertoe leidt dat rijke mensen rijker worden en gewone mensen armer. Eigenlijk bevinden we ons nu mondiaal in dezelfde toestand als aan het einde van de achttiende eeuw in onze eigen republiek, toen er ook zo'n accumulatie van geld en macht bij elkaar kwam in een steeds kleiner wordende groep die het voor het zeggen had. Ook toen viel economisch bestuurlijke basis weg voor de hele samenleving. Wij, dat wil zeggen de mannen die verantwoordelijk waren voor hun eigen volken, zoals de remonstrantse, doopsgezinde, katholieke en joodse regenten, die als 'gedoogden' buiten de kring vielen waar de beslissing werden genomen, maar die wel enorme lasten te dragen hadden, waren niet voor niets één van de motoren – Joan van der Capellen voorop – die leidden tot de Franse revolutie. Want ons hele systeem liep vast in de oligarchie.

Onze eerste economische organisatie was al net zo uit balans gegroeid als nu het geval is in de VS en door de dominantie van de VS in de rest van de wereld. Pas na de Franse revolutie, toen de burgers aan de macht kwamen, en de oude machthebbers in dat nieuwe bestel werden geïncorporeerd, kwam er weer ruimte voor nieuwe impulsen. Toen waren de voorwaarden geschapen om onbekommerd te ondernemen en te industrialiseren. Maar die onbekommerdheid is nu wel voorbij. Van Heutz moest van zijn sokkel.

Met eerlijk werk ten dienste van de gemeenschap, waar het toch allemaal om en mee begonnen is, heeft de betaalde arbeid vaak weinig meer te maken, zeg ik als vrouw op enige afstand. Iedereen zou zich op eigen wijze in moeten kunnen zetten, al naar gelang de talenten, de interesses, waar je toevallig neer wordt gezet, de verantwoordelijkheden waarvoor je je gesteld ziet, om allemaal

en tot in de volgende geslachten, te kunnen (over)leven. Opdat kinderen in de geborgenheid van de liefde van hun 'ouderen' – via het bloed of adoptief – kunnen opgroeien tot aanspreekbare volwassenen die op hun beurt dragende zuilen van de samenleving worden. En met ouderen, klaar met hun eigen leven op weg als ze zijn naar de dood, die op enige afstand van al het gewoel daar inmiddels op kunnen reflecteren. Met alle wijsheid die ze hebben opgedaan en alle speelsheid die ze hebben teruggevonden.

Voor het eerst in de geschiedenis kunnen mensen, nou ja wij dan in het westen die ons comfort inmiddels op orde zouden moeten hebben, zo oud worden als God het moet hebben bedoeld. Dus voor het eerst kunnen drie generaties samen leven, samen werken. Niet per se in familieverband of in bedrijfsverband, maar in alle mogelijke tijdelijke verbanden. We hoeven niet meer te vroeg op een te volwassen niveau te functioneren, zoals de generaties voor ons en velen buiten het westen nog steeds. We kunnen onze managers langzaam laten rijpen. Tot voor enkele generaties moest je je kunstmatig oud gedragen – leerde en praktiseerde de kerk – wilde je wijs bestuur, wijze leraren, stichters en profeten krijgen die de samenleving verder konden brengen.¹ Nu krijgen we daar eindelijk de natuurlijke groeitijden van leven voor, maar denken vaak er geen tijd voor nodig te hebben...

De opmars van de natuurwetenschappen

Hoe komen we inmiddels zo stuurloos? Wie staat er eigenlijk aan het roer? Het moderne geloof van de leek in de techniek als redder in alle noden, is volgens mij de boosdoener: het moderne bijgeloof in de almacht van de natuurwetenschappen, onder leiding van de fluistertaal van de hogere wiskunde. Je kunt er niet omheen dat de techniek ook in heel veel noden zoals waternoden, hongersnoden, bestrijden van ziektes, gezonde huisvesting en wat niet al, heel veel goeds tot stand heeft gebracht. Waardoor wij zo oud kunnen worden, als God het heeft bedoeld.

De zegetocht van de natuurwetenschappen begon met de val van Constantinopel in 1453. Na vijf eeuwen schisma tussen Christelijk oost en west² – via wederzijdse excommunicatie werd in 1054 het contact verbroken – kwam er voor het eerst sinds dat moment een verbinding tussen die uit elkaar gegroeide werelden tot stand. Alle Griekse kennis, bewaard en ontwikkeld in het Oost-Romeinse rijk stroomde – in de levende generatie wetenschappers die naar Italië vluchtten – naar enthousiaste studenten in Bologna en via de universiteiten verder Europa in, naar jonge lieden met zin, talent en mogelijkheden voor het onbevange onderzoeken van de natuur, met de nieuwe wiskundige 'tools' uit het oosten. Ze vormden academische genootschappen en maakten er een gemeenschappelijk project van met brieven en bezoeken over en weer in heel Europa, met toenemend succes.³ Na de protestantse revolutie kregen ze hier in de republiek in de grote steden ruim baan onder de geïnteresseerde burgers. Descartes werd hier ten lande liefdevol opgevangen door de

¹ Eugen Rosenstock-Huussy, *Soziologie II*,

² *Das Alter der Kirche*, Eugen Rosenstock-Huussy en Joseph Wittig. Terwijl ik dit schrijf ontmoeten Paus en Patriarch elkaar voor de eerste keer sinds duizend jaar! Door bemiddeling van Raoul Castro.

³ Ik heb daar ooit onderzoek naar gedaan voor een lezing in de Rosenstock-Huussy Gesellschaft over de ontwikkeling van de schepen, met Out of Revolution als leidraad.

stedelijke burgerij in, ik meen Amsterdam. Wat hij schreef werd onmiddellijk geleerd op het Atheneum Illustre, de voorloper van de universiteit van Amsterdam. Zodoende kreeg hij een klankbord, waardoor hij, met aan geestelijke zijde Spinoza, ons natuurfilosofische 'hoofd' kon munten, zoals het nog steeds werkt aan onze universiteiten: voortaan waren wij tijdloze subjecten boven bewegende objecten. Die subject-objecthouding werd in heel Europa dominant⁴. In de natuurwetenschappen overigens volkomen terecht.

De objectiverende theorie en de echte praktijk

Met het succes van de objectivering als natuurwetenschappelijk fundament, is het intellectuele denken vanaf de Franse revolutie in toenemende mate van kerk en gemeenschap losgebroken. Want inmiddels kon alles worden geobjectiveerd. Het werd dé methode voor succes voor de enthousiaste intellectueel. De objectiverende methode werd ook op God toegepast, hoewel die als voorwerp onvindbaar blijkt, wordt ons nog steeds van alle kanten verzekerd. De doorsnee intellectueel komt van de universiteit af met de overtuiging dat God door mensen is uitgedacht, dus dat je hem net zo goed kunt afschaffen. Geen mens, geen dier, geen woord kortom ontkwam of ontkomt aan in dit nieuwe denken met objecten als focus. Alles kan worden stilgezet en ontleed, en daarmee of wel gedood, dan wel doodverklaard. God lijdt er al net zo onder als wij mensen: met de methode van de objectivering kan elk mens van elk werkwoord een zelfstandig naamwoord maken, dat je vervolgens kunt vangen in een tijdloos begrip. Neem tolerantie. Tolerantie komt van tolereren. Dulden. Dulden is een vorm van innerlijk handelen, anders is het een loze kreet.

In die objectiverende 19de eeuw kwam de wetenschap 'Economie' ter wereld. Helemaal in de greep van de nieuwe methode die enthousiast werd toegepast op de economische organisaties van dat moment. Men zag vervolgens alleen 'Eigendommen' voor de financiële onderlinge waardeschatting. Een burger ging z'n huis als het omhulsel opvatten, als ding an sich. Daarvoor werd onder 'huis' het menselijk bedrijf daarbinnen verstaan. In het huis van Oranje klinkt dat nog door. Vrouw, kinderen, have en goed, het werd door de burger in toenemende mate begrepen in termen van bezit. De hele Europese elite was bezeten van de successen van de objectivering. Tot die geest voor het eerst massaal zijn ongelijk bewezen kreeg in de loopgraven van de eerste wereldoorlog. En stuk liep op de zielen van hun echtgenotes en kinderen en ondergeschikten, die zich niet tot eigendom lieten reduceren. Aan zichzelf overgelaten leidt de objectiverende geest tot atomisering van de samenleving aan de ene kant en de atoombom aan de andere, en een volslagen ongevoeligheid voor levende tijden.

Mijn vader was een ingenieur. Toen hij ondergedoken zat in de oorlog nadat zijn verzets-cel was verraden, heeft hij in die ledige tijd een helikopter uitgevonden. Na de oorlog kreeg hij de kans die droom organisatorisch waar te maken met de eerste afgestudeerde vliegtuigbouwkundige in Nederland aan zijn zijde. Kennelijk had zijn coördinerend vermogen in het verzet in Amsterdam zich naar boven toe doorgesproken. De staat, enkele industriëlen en de Wetenschap te Delft hebben als drie 'vaders' in een joint venture en een

⁴ Rosenstock-Huussy, *Atem des Geistes*, 1951, heruitgegeven in 1991

bestuur, daartoe de voorwaarden geschapen. Ik heb als kind die hele wordingsgeschiedenis (tot en met de mislukking) kunnen volgen: Uit 'niets' heb ik 'iets' zien ontstaan, zoals de paradox van de scholastische wetenschappen luidt.⁵ Dus zo werkt het nog steeds en altijd weer. Er was een lange incubatietijd voor nodig eer de eerste helikopter, de 'kolibri' ook daadwerkelijk vloog en kon worden verkocht. Die tijd was van te voren echt niet in te schatten en of het een succes zou worden was niet zeker, en hoe het proces verliep was van te voren ook niet te voorspellen. Er was zegge en schrijve één journalist, die in het project geloofde, en die er enthousiast over schreef. De eerste en helaas ook laatste afnemer kwam uit Israël. Hij geloofde erin voor zijn landbouwproject, waarvoor de machine trouwens ook was ontworpen. Die heeft daar gelukkig nog jaren gevlogen.

'Het ding' kan pas aan het eind van een wordingsproces, als het eenmaal gematerialiseerd is, op waarde worden geschat. In laatste instantie pas in financiële termen. Dat heb ik aan het voorbeeld van mijn vader duidelijk proberen te maken. Hoe persoonlijk, bovenpersoonlijk en onpersoonlijk dat tegelijkertijd eigenlijk werkt.

Ons cartesiaanse mensbeeld

Het cartesiaanse Top Down perspectief kent maar twee smaken qua mensbeeld, het individu (ikzelf) en de massa (iedereen verder). Eigenlijk gaat het om het natuurlijke denken van het puberbrein volgens Rosenstock-Huessy. Het gaat om een pijnlijke fase in de menswording. Het cogito ergo sum wordt sedert Descartes door elke jonge man en menig jonge vrouw rond zijn of haar 15de ontdekt en hardop uitgesproken, kon ik onlangs weer verheugd constateren. Het is de levensfase na je val uit het paradijs, maar nog vóór je via de liefde de hemel (geest van de liefde) op aarde hebt (her)vonden, niet in alles en iedereen natuurlijk, maar toch. De periode dat je alleen en verlaten bent, schuld bewust en vol schaamte, je losmakend van het oude nest. Of je nou de oude Adam dan wel Eva bent, geen puber ontkomt er aan. Die twijfelperiode in een mensenleven heeft Descartes voor het nageslacht vereeuwigd als fundament voor de filosofie, zoals die via de universiteiten nog steeds naar beneden druppelt in de samenleving. Tel uit je winst: Een natuurlijk puberhoofd aan het roer met de top-down blik van een generaal. Hoe destabiliserend dat werkt merken we allemaal aan de brandhaarden in Syrië, aan de zonen van de Islam, die het westen en hun eigen vaders wel eens een poepie willen laten ruiken met de oude wet van de Sharia in de hand. Waardoor hele volksstammen weer op drift raken. Dit keer raakt de geest van de oorlog ons allemaal in het hart. Ook de hoofden van de grote organisaties, de motoren van de economie, ontkomen daar niet aan.

Het Cartesiaanse perspectief kent maar twee smaken qua mensbeeld: het individu (ikzelf) en de massa (iedereen verder). Het trajectieve 'wij' en het prejectieve 'jij', de tijdsassen, vallen buiten de waarneming. Het feit dat elk mens eerst een 'jij' is, voor hij 'ik' kan zeggen, in een al bestaand *wij*, een spraakshoot, een organisatie die al bestaat, die aspecten van elk menselijk leven worden

⁵ Gepubliceerd in *Spraak en werkelijkheid*.

over het hoofd gezien. Dat elk mens, elk 'ik' ook als deel van de massa wordt geobjectiveerd, wordt gemakshalve trouwens ook vaak vergeten. Maar je bent, onder je eigen naam, gewoon alle vier: een kwantificeerbaar object voor de statistieken, een ervarend ego, een reizend mens door het leven met wisselende metgezellen, en een mens die telkens voor nieuwe situaties komt te staan waarmee gedeald moet worden.

Naar een 'argonautische' kijk op de economie

Waar is de genadige God gebleven? Voor de eerste wereldoorlog kon de hoofdredacteur van de NRC zich op de Bergrede beroepen om een argument kracht bij te zetten. Die vanzelfsprekende gemeenschappelijke taal van Bijbelse origine zijn we gaandeweg kwijtgeraakt. In gesecculariseerde vorm zou die weer in het economische geweten op moeten duiken. Dat kan alleen maar als het willekeurige *startpunt* van de economische wetenschap niet tot vanzelfsprekend *uitgangspunt* genomen wordt, zoals nu het geval is.

De economische wetenschap zou de tijdsassen van het bestaan, de reis door het leven, de crises: de argonautiek, moeten includeren in zijn reflecties over zijn vakgebied. Hij zou als vanouds van huishoudens in drie generaties, de oikos, uit moeten gaan en pas in laatste instantie van objecten, de attributen die daarbij behulpzaam zijn.

Ik wens de econoom trouwens ook een aanscherping van zijn apocalyptisch besef toe. De financiële crisis was een gebeurtenis, een oordeel dat er iets niet deugt. De schuldenlast die hij heeft veroorzaakt, zou niet op de gedupeerden afgewenteld mogen worden, zoals nu met personen en staten (Griekenland) gebeurt. Zou het Jubeljaar, bekend uit de Tenach niet kunnen worden ingezet als mogelijkheid om onze eigen gedupeerden uit onze eigen financiële penarie te halen? Gewoon, net zo als toen: Schulden kwijt schelden. Verlies nemen. Zand erover. Met schone lei opnieuw beginnen. En leren van de gebeurtenis. Dat zou voor alle drie partijen moeten gelden: voor overheid, bank en gedupeerde.

Want om met de woorden van Bas Leenman⁶ te eindigen: "Van oordeel tot oordeel wordt de schepping verlost. Totdat het aan het kruis van Christus geopenbaarde definitieve nieuwe aangezicht de ganse schepping doorlicht. De God der maatschappij is een ander dan de God der reformatoren. En zelfs een ander dan de God van het christendom in zijn geheel. Pas later, nadat wij hem gevonden hebben, zal hij zich laten kennen als de God, die reeds gisteren was, de God, die zich in het christendom liet vinden als de God der Kerk, maar die zich vandaag de dag laat zoeken als de God, die woning heeft in de Maatschappij en spreekt in gebeurtenissen."

⁶ Bas Leenman, Als God Stuk loopt, pagina 163

RECENSIES

LIEFDEWERK TOT IN DE EEUWIGHEID.

Het Rosenstock-Huessy huis ingebed in de Haarlemse traditie

Geschiedenis van het Sint Jacobs Godshuis in Haarlem 1437-1715-2015

Auteur: Wim Cerutti

Uitgever: Uitgeverij Spaar en Hout (info@spaar-en-hout.nl)

ISBN: 978 90 6083 0534, Prijs: 27,50

In december kreeg ik van goed heiligman Sint Nicolaas dit mooie geschenk. Voor iemand die van geschiedenis houdt een echte voltreffer en een absolute aanrader: Waar komen we wat caritas (liefdewerk) betreft vandaan, waar zijn we en waar gaan we naartoe?

In de folder staat: "Liefdewerk tot in de eeuwigheid geeft, geplaatst tegen een breder historisch kader, een helder beeld van een relatief onbekend aspect van de geschiedenis van Haarlem: een lange traditie van eeuwen van liefdevolle en onbaatzuchtige zorg voor hen die dat nodig hadden en hebben: armen, zieken, gehandicapten, wezen, ouderen,

daklozen, mensen in de knel, ontheemden en vluchtelingen. Een thema dat nog steeds actueel is."

In deze traditie hebben o.a. instelling "Het Sint Jacobs Godshuis"; het wees- en armenhuis; het wees- en bejaardenhuis; de drukkerij van het Jacobs Godshuis en ook het Rosenstock-Huessy Huis hun plek in die geschiedenis en in het boek gekregen. Van de diverse hofjes en andere instellingen die een link hebben met (de regenten van) het Jacobs Godshuis zoals o.a. Vincentius (kledingmagazijn, eethuis, etc.) wordt de geschiedenis verteld. Het boek geeft een boeiende beschrijving van de wegen die zij allen gegaan zijn.

Ook is een aparte plek ingeruimd voor het Jacobsgilde en de voorloper van het Sint Jacobs Godshuis: In 1437 bepaalde ene Lijsbeth dat na haar dood, haar huis onderdak moest gaan geven aan de armen. Dit werd het Sint Jacobs Gasthuis. Dit passantenhuis gaf onderdak aan de rondreizende bevolking. O.a. handelsreizigers, kermisklanten, ambachtslieden, bedelaars, monniken en pelgrims. Hieraan is ook een rijke geschiedenis verbonden. Sint Jacobus is nog steeds beschermheilige van de reizigers en allen zijn wij op weg naar onze eigen bestemming.

Het boek is prachtig geïllustreerd (ca 180 full-colour afbeeldingen) en dat geeft een mooi beeld van de plek voor Sint Jacob en zijn Godshuis in Haarlem. Van gravures, plattegronden, relieken, gevelstenen, documenten, Jacobalia tot foto's van bewoners, zusters, regenten en bestuurders.

De verhalen, gegevens, wetenswaardigheden, illustraties etc. in dit boek zijn zo waardevol, talrijk, verschillend en uitgebreid dat het ondoenlijk is dit beknopt weer te geven. Daarom raad ik iedereen aan het boek zelf aan te schaffen!

Tot besluit het volgende:

Het boek heeft van de schrijver drie motto's meegekregen:

Het verleden verwijst naar een toekomst die in het heden al aanwezig is. (T.S. Eliot). Eeuwig gaat voor oogenblik. (Vondel)

Het derde motto komt van Marco Antonio de Dominis:

Betracht in alles de liefde.

Een boodschap die ik graag aan iedereen mee wil geven aan het begin van dit nieuwe jaar!

Marlouk Alders

CULTURE, THEORY AND CRITIQUE

Jaargang 56, nummer 1, April 2015

Special Issue: Eugen Rosenstock-Huessy (188-1973) sociologist, historian, social philosopher

Uitgever Taylor & Francis. Website www.tandfonline.com

Het interculturele wetenschappelijke tijdschrift *Culture, theory and critique* van april 2015 is helemaal gewijd aan het werk van Rosenstock-Huessy. Met bijdragen uit Amerika, Azië, en Europa. De veelzijdigheid van de essays en de diversiteit van disciplines, weerspiegelen de diepte en breedte van Rosenstock-Huessy's creativiteit: Zo onderzoekt David Bade het belang van Rosenstock-Huessy voor de taalwetenschappen, Peter Leithart voor de theologie, Andreas Leutzsch voor geschiedenis, Wayne Christaudo voor sociologie, Otto Kroesen verhaalt vanuit 'praktische globalisering', vanuit zijn eigen werkveld en Raymond Huessy reflecteert op de relatie tussen Rosenstock-Huessy en Rosenzweig naar aanleiding van hun Leibziger Nachtgespräch, waarmee het allemaal begonnen is. De drie redacteurs die het nummer hebben gecomponeerd zijn Wayne Christaudo, die in zijn eentje geheel Azië bestrijkt, hij geeft les in Hong Kong, zowel als in Australië; door Andreas Leutzsch uit Duitsland uit de stal van Prof. Jürgen Freese, en door Norman Fiering, die jaren president was van de Rosenstock-Huessy Fund, en die de drijvende kracht is achter de Rosenstock-Huessy Society in de V.S. Samen brengen ze Rosenstock-Huessy up-to-date in de wetenschappelijke gemeenschap world wide.

Het is geheel toeval dat ze naast elkaar staan, de globale blik van het Wetenschappelijke tijdschrift, en het inzoomen op het oord in Haarlem waar het liefdewerk een plek kreeg in het onlangs verschenen boek, het oord dat drie maal is omgevormd en omgedoopt en dat nu vaart onder de naam Rosenstock-Huessy-Huis. Het globale kan niet zonder het persoonlijke, zou ik dat samen willen vatten. Voor beide geldt de vertaalslag in geest en praktijk.

Wilmy Verhage

GELD EN GOED

Lessen voor welwillende kapitalisten

Arjan Broers

Van de website van Skandalon:

“Het kapitalisme van de vrije markt is in een diepe crisis geraakt. Deze crisis toont zich het scherpst in de financiële sector. De zucht naar groei en winst van bankiers (en hun klanten!) hebben onze samenlevingen opgezadeld met enorme schulden. Deze crisis stelt ons voor vragen die dieper gaan dan het praktische niveau waarop we onze problemen meestal oplossen. Wat is echt van waarde? Wie zijn wij? Waartoe zijn we er?”

Hoe organiseren we onze economie zodanig dat niet alleen de winnaars, maar de hele wereld toekomst heeft?”

Het succes van Oikokrediet als voorbeeld van een alternatieve vorm van bankieren.

Met onder meer interviews met Wijffels, Borgman, Achterhuis en van Maanen.

Het boek wordt uitgegeven bij Skandalon en kost € 18,50

RECTIFICATIE

De taal is wijzer dan haar spreker

In de inleiding van het vorige nummer schreef ik abusievelijk dat deze uitspraak van Rosenstock-Huessy uit zijn proefschrift kwam uit 1906. Dat blijkt ik verkeerd onthouden te hebben. Maar gelukkig is daar Lise van der Molen die mij opmerkzaam maakte op de juiste vindplaats, datering en context:

“De uitspraak stond in zijn Habilitationsschrift van 1912: Ostfalens Rechtsliteratur unter Friedrich II Texte und Untersuchungen, in het laatste hoofdstuk op S. 144. Het is dus hier, dat de grondslag voor Eugen’s spraakwerk de weg boven de scholastiek uit wordt geformuleerd.

Je kunt dit hele verhaal nalezen in Ja und Nein Autobiographische Fragmente S. 62f. Rosenstock werd er de jongste Privatdozent in Duitsland mee, 24 jaar oud.

Een Habilitationsschrift schreef je in Duitsland om Privatdozent te kunnen worden. Dan moest je je eigen salaris verdienen door studenten te werven, die naar je colleges wilden komen en daarvoor moesten betalen. Je kunt daarover lezen in Das Geheimnis der Universität, eerste voordracht en titel van het boek.” Aldus Lise.

Mijn excuses, Wilmy Verhage

VAN DE BESTUURSTAFEL

Op zaterdag 9 januari is het voltallig bestuur bij elkaar geweest. De meeste tijd is er vergaderd over de organisatie op 5 maart. Op 5 maart zal het boek gepresenteerd worden van Bas Leenman. Dit zal allemaal gebeuren in de synagoge in Deventer. Het zal een boeiende middag worden, waar we ook muziek zullen horen van het huisorkest van het Etty Hillesum Centrum : Jottem. Elders in dit blad zult u er meer over lezen.

Jurgen Muller (onze penningmeester) deelde mee dat hij nu voorzitter is van de Rosenstock- Huessy Gesellschaft. Dit betekent dat hij zijn taak als penningmeester niet meer kan uitvoeren. Hij blijft wel bestuursid. Daar zijn we allen blij mee. De functie van penningmeester proberen we intern in te vullen.

Op 16 april zal de Algemene Leden Vergadering plaats vinden in Deventer. Daar krijgt u te zijner tijd meer informatie over. Maar een aantekening in de agenda kan vast geen kwaad.

Greet Oosterbroek-Baars

VERENIGING RESPONDEO

Ter studie en verspreiding van de inzichten van Eugen Rosenstock-Huessy. Deze betreffen de ontwikkeling van mens, cultuur en samenleving in hun onderlinge samenhang met het oog op de toekomst. De focus is gericht op vrede en rechtvaardigheid voor elke bewoner van onze planeet. Levensoriëntatie, praktische samenwerking en respect voor elkaar staan voorop.

Contributies en donaties:

Triodosbank, Ibanrekening: NL 57 Trio 019.84.20.757 ten name van Vereniging Respondeo. Vermeld s.v.p. lidmaatschap (€ 25,- / € 35,- per jaar), donatie of gift.

Bestuur:

Otto Kroesen, voorzitter

Egbert Schroten, secretaris

Jürgen Müller, penningmeester

Greet Oosterbroek-Baars

Henk van Olst.

Secretariaat:

Egbert Schroten, Ondermaat 38, 7772 JD Hardenberg,

telefoon: 0523 - 677150, e-mail: schroten.hardenberg@tele2.nl

Uitleen boeken:

Josje Sinke, Akkerweg 90, 3972 AD Driebergen-Rijsenburg

(boekenlijst op aanvraag) telefoon: 0343 - 415950, e-mail: markjosje@zonnet.nl

Boeken van en over Rosenstock-Huessy (ERH): Van bijna alle boeken van ERH zijn nog exemplaren te koop via Respondeo.

Voor nadere inlichtingen kan contact worden opgenomen met:

Marlouk Alders, telefoon: 023 - 5363145. Email: lmcalders@ziggo.nl

Over Interim

Interim verschijnt 2 x per jaar.

Abonnement en nummers zijn gratis, voor zover via de e-mail verzonden.

Via de gewone post is het € 5,- per nummer, € 10,- per abonnement.

Als u lid bent van Respondeo is het abonnement op de Interim inbegrepen.

Redactie Interim: Wilmy Verhage en Jan Kroesen

Vormgeving: Peter Bakker

Redactieadres: Olympiaplein 32 A 1, 1076 AC Amsterdam

telefoon: 020 - 6736534

E-Mail Wilmy: WVerhage@xs4all.nl

E-Mail Jan: kroesen@me.com

Reacties, ingezonden stukken en dergelijke per post of e-mail naar bovenstaande adressen.